

CSENGELE KÖZÉPKORI TEMPLOMA*

HORVÁTH FERENC

(Szeged, Móra Ferenc Múzeum)

Középkori alföldi falvainkról túlnyomórészt oklevelek csupán elszórt utalásai, régészeti terepbejárások topográfiai adatai, valamint néhány — igaz egyre gyarapodó — falu-, illetve temetőfeltárás eredményei vallanak. Optimális kíváncsi lenne egy-egy település, temető teljes feltárása, ám az adatszegény terület megismeréséhez a részleges feltárások közrebocsátása még ma is lényeges adalékokat szolgáltathat. Az egyre intenzívebben folyó építkezések, mezőgazdasági célú tereprendezések szükségképpen magukkal hozzák a kisebb leletmentések egész sorát is. Úgy véljük, a csengelei leletmentés eredményeinek közreadásával — jóllehet ez esetben is csak részleges feltárásról van szó — néhány megfigyeléssel új adalékot szolgáltatathatunk középkori régészetünk problémáinak megoldásához.

A FELTÁRÁS ELŐZMÉNYEI ÉS MENETE

A leletmentő ásatást megelőzően már voltak adataink az alsó-csengelei középkori templomról. Először egy 1699-ből származó feljegyzés sorai utalnak arra, hogy a kun puszták egyházas helyeinek összeírását végzők még tudtak egy itt állott templomról, mely a török uralom alatt elpusztult. Leírják ugyanis, hogy Felső-Csengelén a templom romja még látszik, Alsó-Csengelén azonban nem található: „...In superiori seindt noch einige rudera von der Kirchen, in inferiori aber nichts zu finden.”¹

Kaltschmidt Ábrahám, aki Szeged határának térképét készítette, még 1747-ben is tudott a maradványokról, hiszen több más puszta-templom romja mellett (Csorva, Kereser, Öttömös, Csengele-Templomhalom) Alsó-Csengelén is templomromot jelölt „locus ecclesiae” felirattal (1. ábra).²

A XVIII. század végén, a József császár-kori térkép szerint már csak a felső-csengelei templom romjai léteztek (2. ábra),³ melynek eltűnéséről a helyi hagyomány a múlt század végén még annyit vélt tudni, hogy Szeged város hatósága — mint kegyúr — a kisteleki templom építéséhez hordatta el építőanyagként.⁴

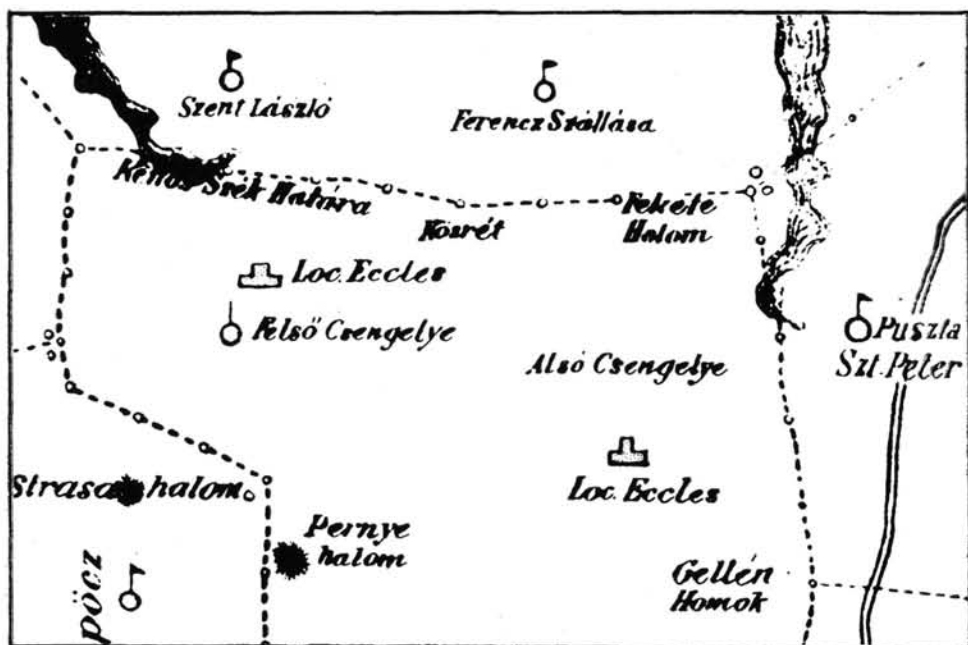
* A tanulmányt Fodor István bírálta, a kéziratot 1977. december 31-én zártam le.

¹ Reizner J., *A régi Szeged*. II. Szeged, 1887, 18.: 1699-ben Pentz János egri kamarai prefektus, Sötér Ferenc jász-kun kerületi alkapitány, Franyó Mihály egri kanonok és jászberényi prébános a bécsi udvari kamara megbízásából a kun földek részletes leírását végezte el pusztáról pusztára járva.

² Reizner J., *Szeged története* I. Szeged, 1899, VI. képmelléklet, 320.

³ Jozephinische Aufnahme, Coll. XVII, Sec. 29.

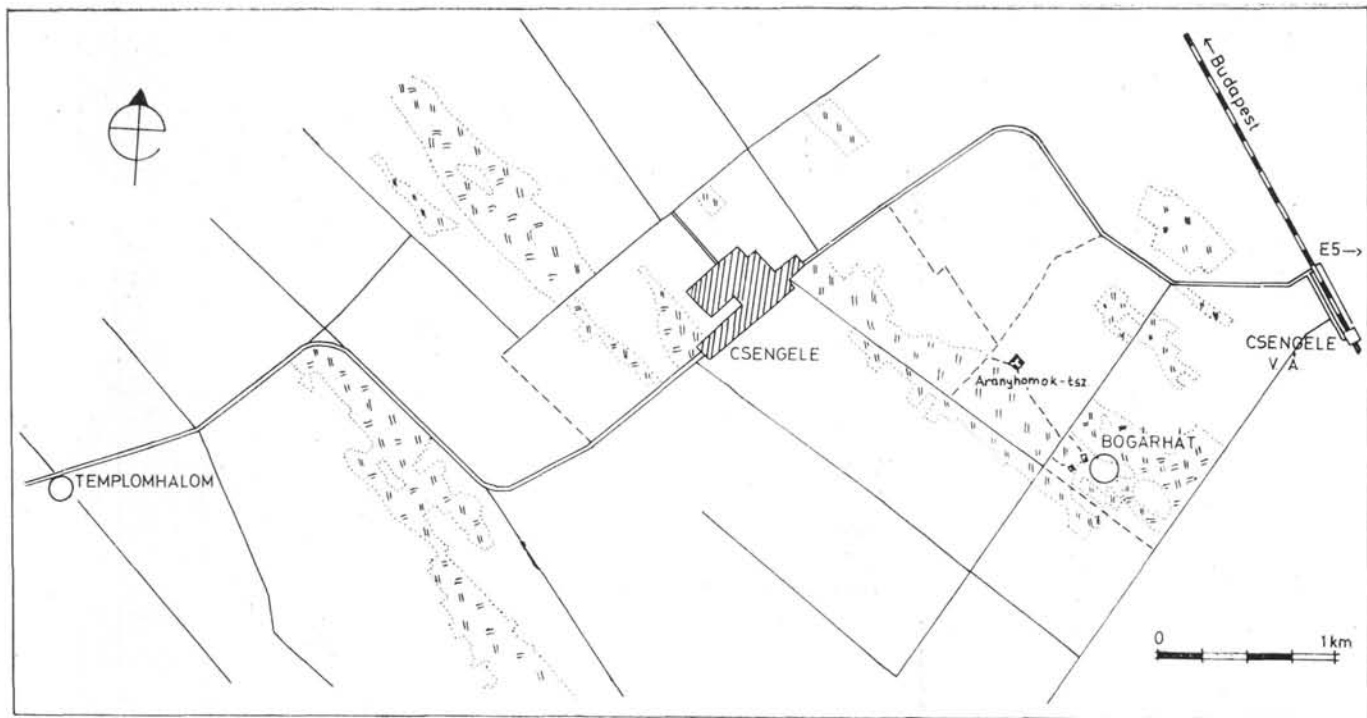
⁴ Reizner J., *Ásatások Csengelén*. Arch. Ért. 12. 236.

1. Kaltschmidt Ábrahám térképe (1747)

2. A templomhalom környéke (1783)

3. Alsó- és Felső-Csengele a templomhelyekkel

4. A templom feltárt alapfalai a feltárás közben K-ről

CSENGELE - BOGÁRHÁT

Ásatási helyszínrajz
1975.

M: 1:20

0 1 2 m

Jelmagyarázat:

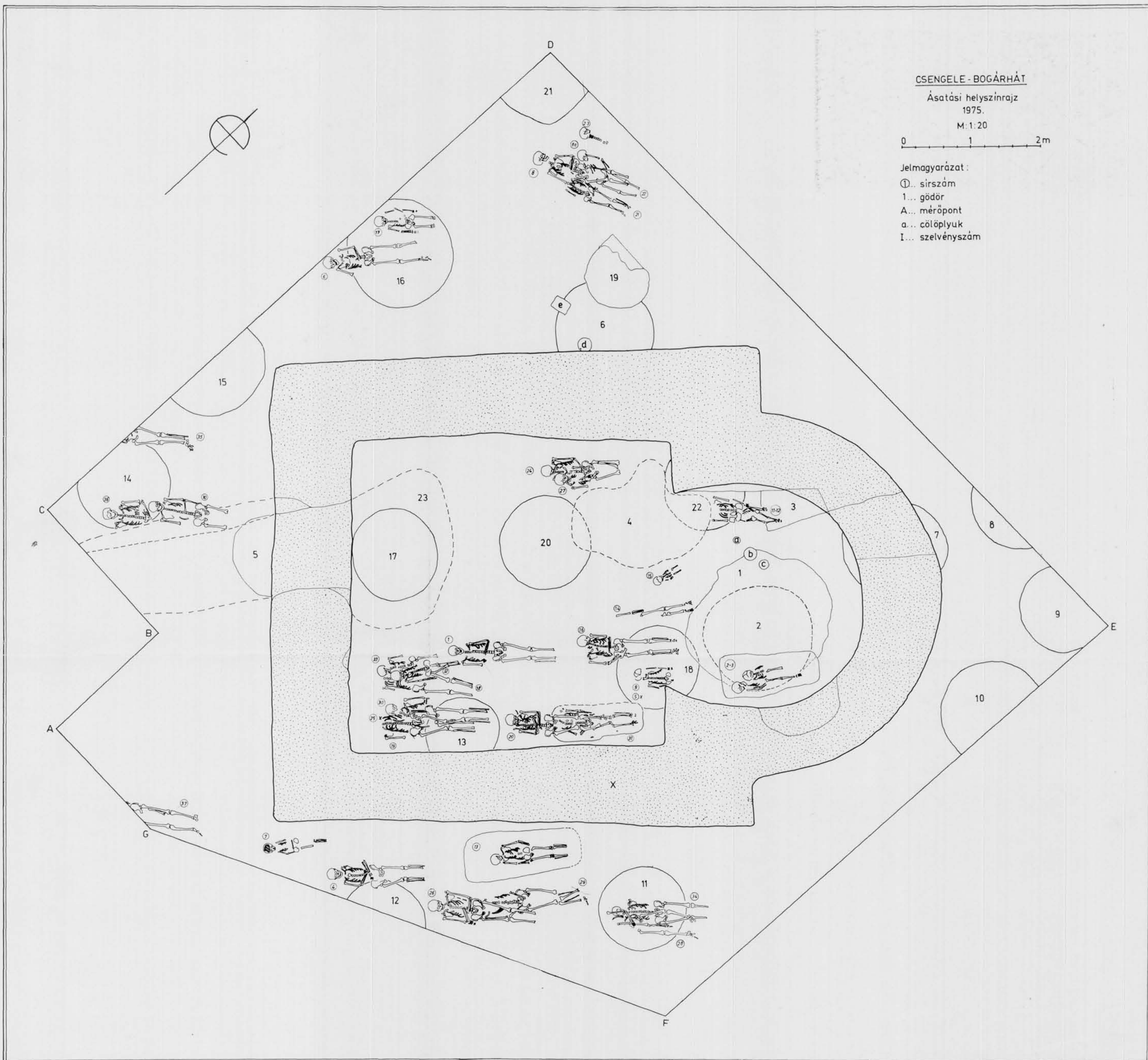
①... sírszám

1... gödör

A... mérőpont

a... cölöplyuk

I... szelvéyszám

6. Az ásatás helyszínrajza

A leletmentő ásatást 1975 januárjában kezdtük meg az alsó-csengelei Bogárhát nevű dombon (3. ábra),⁵ ahol a korábbi szőlőtelepítés alkalmával nagy számban kerültek elő téglák és kötőrmelékek, valamint emberi csontok.

Két $12 \times 2,5$ m méretű É—D-i irányú szelvényt jelöltünk ki a domb legmagasabb pontján. A mezőgazdasági művelés következtében a domb annyira lekopott, hogy a templom alapfalai már az első 50—90 cm után elöbukkantak. E legfelső réteg teljesen átforgatott, szántott, homokos talaj volt. Miután az első két szelvénybe eső alapfalakból a templom alaprajza nyilvánvalóvá vált, egy $12 \times 6,6$ m-es szelvényvel (III. szelvény) az épület egész kiterjedését sikerült átfogni. A szelvényfalakat másfél méter mélységet elérve — miután kiderült, hogy teljesen homogén, értékelésre alkalmatlan képet adnak —, elbontottuk. Csupán a hajó kereszttengegyében hagytunk meg tanúfalat, értékelhető adatot azonban itt sem kaptunk.⁶ A sírok felső rétegét a szőlőtelepítéskor teljesen elpusztították. A hajó belsejében két nagyméretű rablógödörrel végeztek jelentős pusztítást a templom végső pusztulása után (4 és 23. sz. gödör). E gödrök kiterjedése nyilván jóval nagyobb lehetett, mint azt a 110—140 cm mélységben — rendszerint a szűzföld jelentkezése határán — észlelhető körvonalaik alapján rögzíteni lehetett. A 23. gödör a Ny-i homlokfal alapozását is mélyen átvágva árok-szerűen haladt DNY-i irányba, s a szelvényfalon túl is folytatódott.

A TEMPLOM

Az alapfalak a lefelé enyhén szűkülő alapárokba 10—15 cm vastag rétegekben bedöngölt szürke réti agyagból készültek. A legalsó réteget téglasor vagy kőalapozás nélkül közvetlen a kiásott alapárok aljára döngölték. Az apszis patkó, a hajó közel négyzet alakú (Külső méretek: $9,7 \times 6,8$ m.; belső méretek: $7,4 \times 4,4$ m.; ebből az apszis $2,75 \times 3,2$ m, a hajó $4,65 \times 4,4$ m). templom tengelye ÉK 32° — DNY 224° . Az alapfalak szélessége 1,1 m. Az alapozásmélységek az apszisnál —171 cm (—40 cm-nél jelentkezett), a hajó esetében —165 cm voltak (az utóbbinál —10 — —50 cm között jelentkeztek) (4—6. ábra).

A templombelső feltárása során számos vakolatmaradvány került elő falfestés nyomaival (szürke, téglapiros, fehér festésű töredékek; fehér alapon sárga, fekete ívek; sárga alapon vörös mező — fekete sávokkal keretelve).

A betöltésből előkerült kő- és téglatöredékekből ítélve (téglaméretek: $17 \times 5 \times ?$; $15 \times 5 \times ?$; $13—13$, $5 \times 5—5$, $5 \times ?$) a templom téglák és kő vegyes felhasználásával épült. A hajó alapozásának négy külső sarkára helyezett kváderkő valamint a későbbiek során tárgyalandó két építési periódus ismeretében azonban joggal feltehető, hogy a két-féle építőanyagot a két építési időszakban külön-külön használták fel. Az 1. gödörből és a templombelsőből előkerült áglyenyomatos paticsok az egyszerű síkmennyezet

⁵ 1975 január 24-én a csengelei Arany Homok Mgtsz a Csengelei Erdő és a vasútállomás között réten (015/17 hrsz. terület, „h”-alrész) homokkitermelést kezdett meg. A munkák beindulásakor az előkerült emberi csontokról értesítették a megyei múzeumot, s így a leletmentést még a temető számmottevő károsodása előtt megkezdhattuk. A „Bogárhát” elnevezés egyébként egészen jelenkori, a domb melletti tanya tulajdonosáról nevezik így a lelőhelyet, mely megbízhatóan azonosítható az 1747-es térképen jelölt templomhellyel. A feltárás 1975 január 27-től február 11-ig tartott, melyen részt vettek a Móra Ferenc Múzeum restaurátorai: Saliga László, Bánkúti Anna, valamint Nagy András ásatási technikus. A 3. ábrát Fári Irén, az 5. ábrát Nagy András, a 7, 16, 17/b és 18. ábra felvételeit Toppantóné Nagy Czirok Anikó, a 15. és 17/a ábrát valamint a táblákon szereplő leletek rajzait Tóth Pál grafikus, a fennmaradó rajzokat és fényképeket a szerző készítette.

⁶ A szelvények rendszerét zsinórhálózattal továbbra is megtartottuk a mérések céljából. Mérőpontokként a szélső szelvények sarkait (A—G), a szintezésekhez a déli hajófal alapozásának legmagasabb pontját jelöltük ki fix pontként (X-pont; vö.: 5. ábra).

6. A feltárás ÉK-ről (a hajó hátsó harmadában a tanúfallal)

maradványai. A templombelsőt hengeres (7. ábra 3—4,7—8) és nyolcszög (7. ábra 6) metszetű idomtégglákból készült oszlopok illetve féloszlopok tagolták.

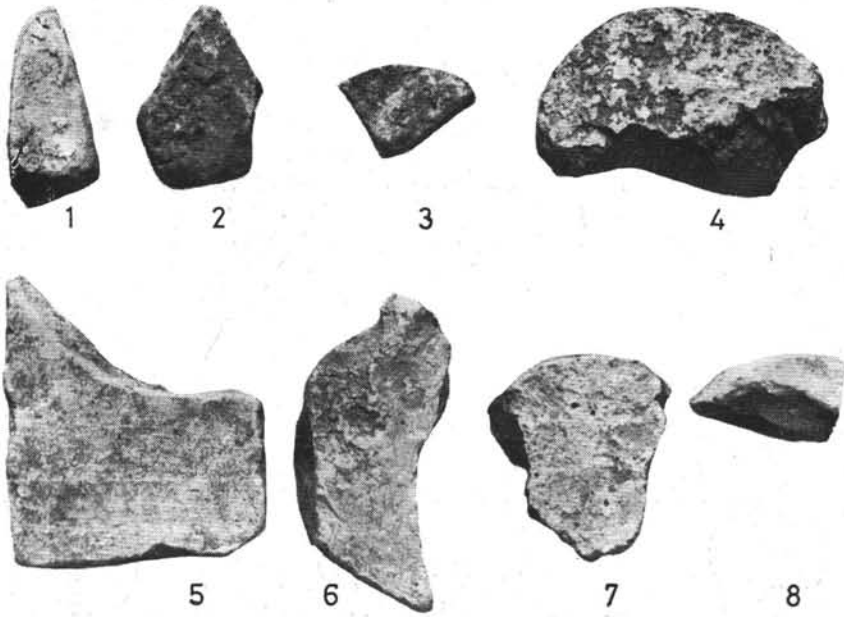
Annak ellenére, hogy az alapozáson kívül az egész épület elpusztult, néhány jelenség egyértelműen arra mutat, hogy a templom építését két időszakra kell bontani:

1. A két építési periódus megállapításához a legfontosabb adatokat az 1. gödör szolgáltatta. Betöltése homokos, kevert föld, égett famaradványokkal, áglyenyomatos paticsokkal volt tele, felületi nyesésekor szenesedett gerendák nyomai látszottak. A gödör szélébe egy 10 cm (b), s egy 7 cm (c) átmérőjű cölöplyuk mélyedt (5. és 8. ábra), melyek az újjáépítés alkalmával készített állványzat nyomai voltak. Az 1. gödörtől az alatta levő 2. gödör jól elválasztható, melynek betöltése tiszta homokos, alakja szabályos kerek, fala függőleges volt, korhatározását a benne lelt szarmata-kori anyag tette egyértelművé (I. t. 4—4a,6). Az újjáépítést teszi kétségtelenné továbbá az a tény is, hogy a 2—3. sz. sír — melynek földjében építési törmelékek voltak — az 1. gödör fölött, abba mélyedve került elő.

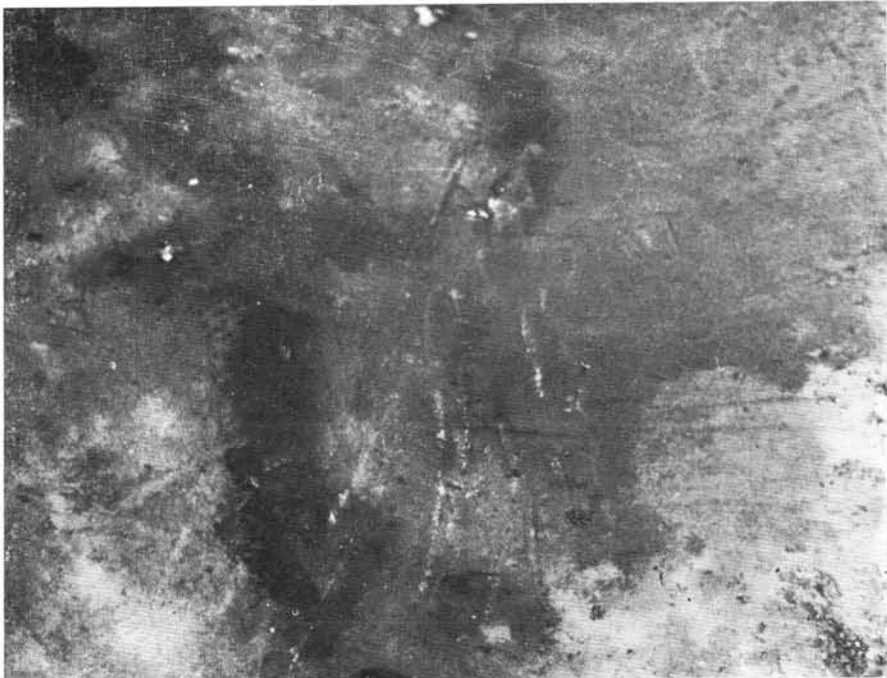
2. Égésnyomokat a többi gödörben nem észleltünk, de a templombelsőben és a sírok földjében gyakran előfordultak.

3. Az újjáépítést bizonyítja a 3. gödör is (5. ábra), mely az apszis alapozásába is belevágódott, s belőle Árpád-kori (csigavonalas díszítésű) kerámatöredék került elő (I. t. 3). A gödör fölött a 11—12. sír feküdt (5. ábra).

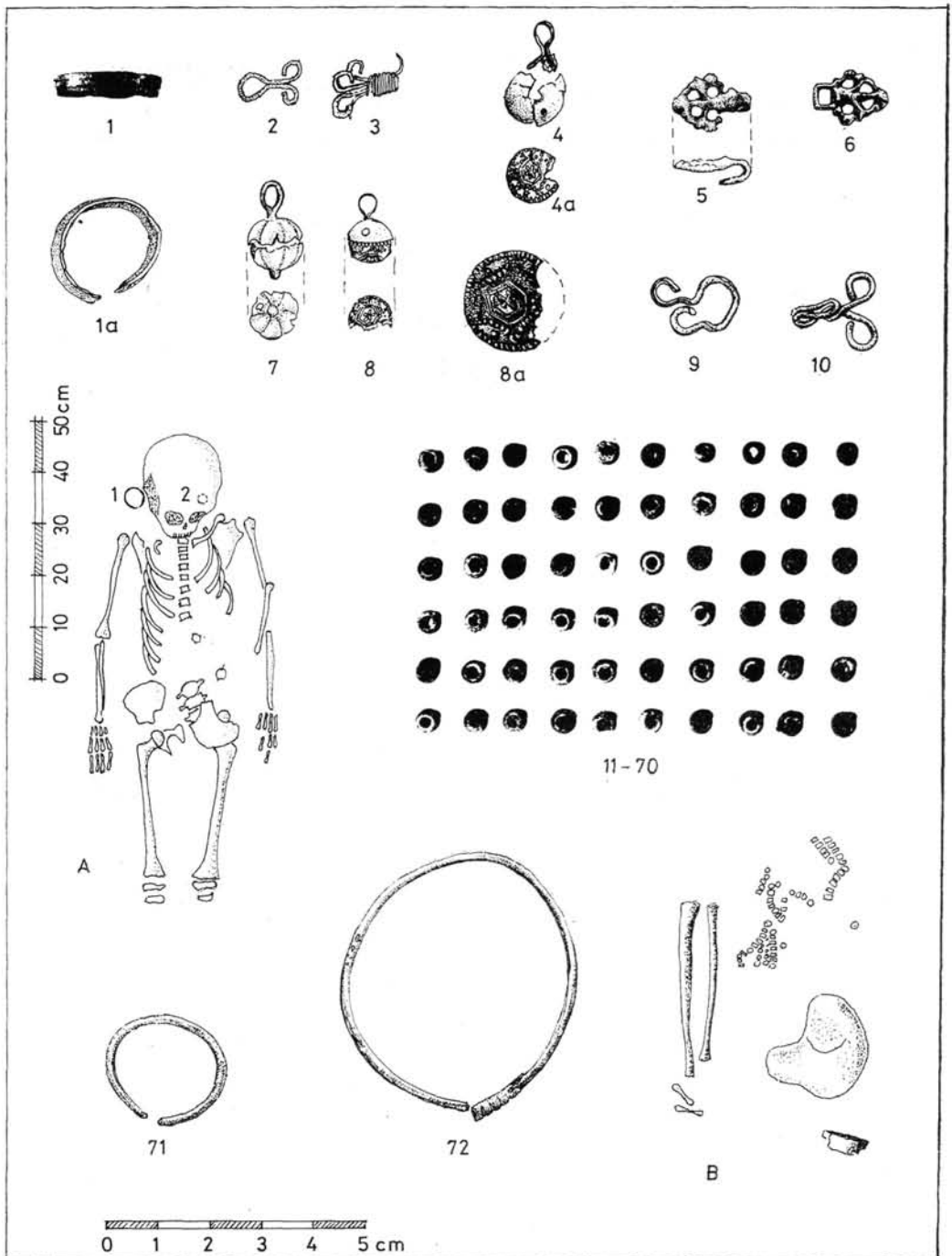
4. A 9. sír gödrét az apszis patkójának déli sarkába ásták bele úgy, hogy az alapozást ezzel itt teljesen kiszedték. Ilyesmi csakis akkor fordulhatott elő, mikor a szentély újjáépítésekor már nem követték az eredeti alapozás patkós ívét, hanem egyszerűen félkörös záródásra módosították. A félkörös záródású fal közvetlen tövébe ástott sír

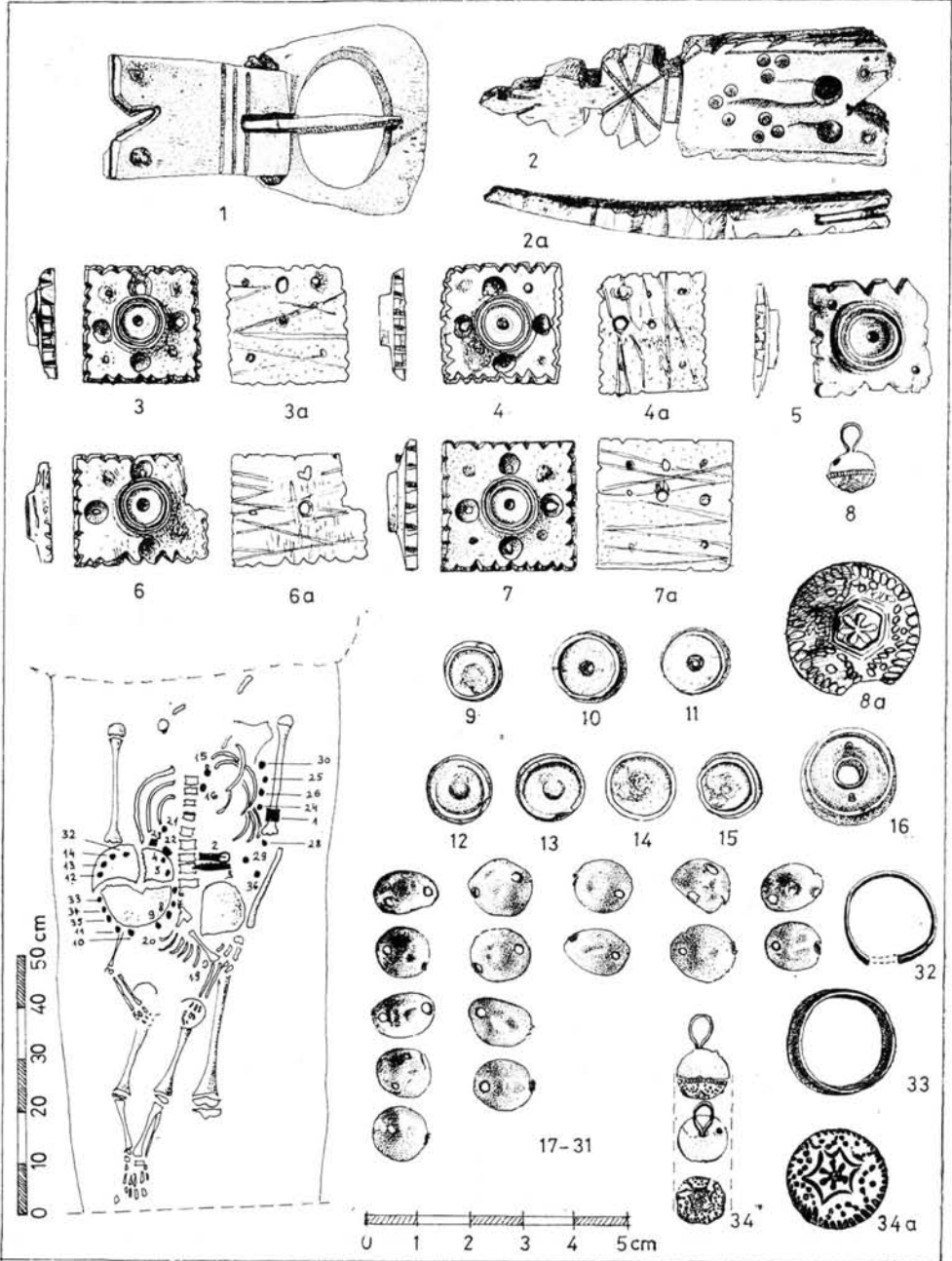
7. Idomtégglák töredékei

8. Az I. gödör vízszintes metszete

II. Tábla: 1—3=4. sír; 4, 7—8=16. sír; 5—6, 9—70=24. sír; 71—72=17. sír; A=17. sír; B=24. sír

III. Tábla: 11—12. sír

104

105

106

107

108

109

110

111

112

113

114

115

116

117

118

119

120

12. A 17. sír részlete

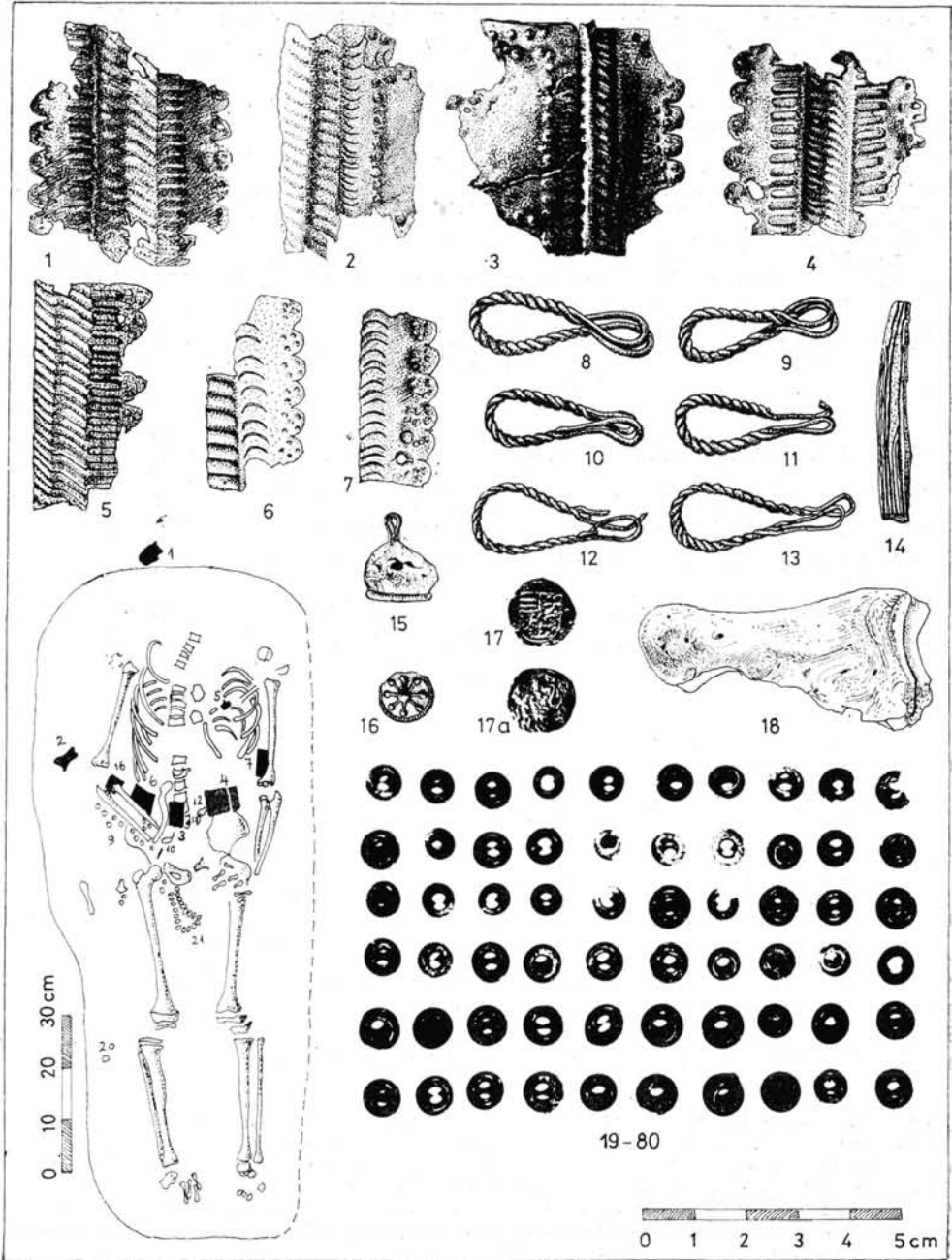
28. sír: Felnőtt, deréktől fölfelé erősen bolygatott, csak a gerincoszlop és a bal kar csontjai in istu. Kezek a medencében egymásra helyezve, koponya hiányzott. A ballábszár térdben kissé felhúva, kifelé fordulva. $T=225^\circ$ DNY, $M=-110$ cm, $Mvh=130$ cm.

29. sír: Felnőtt, koponyája balra billenve, bal humerus hiányzik, kezek a medencében, bolygatott. $T=217^\circ$ DNY, $M=-162$ cm, $Mvh=170$ cm.

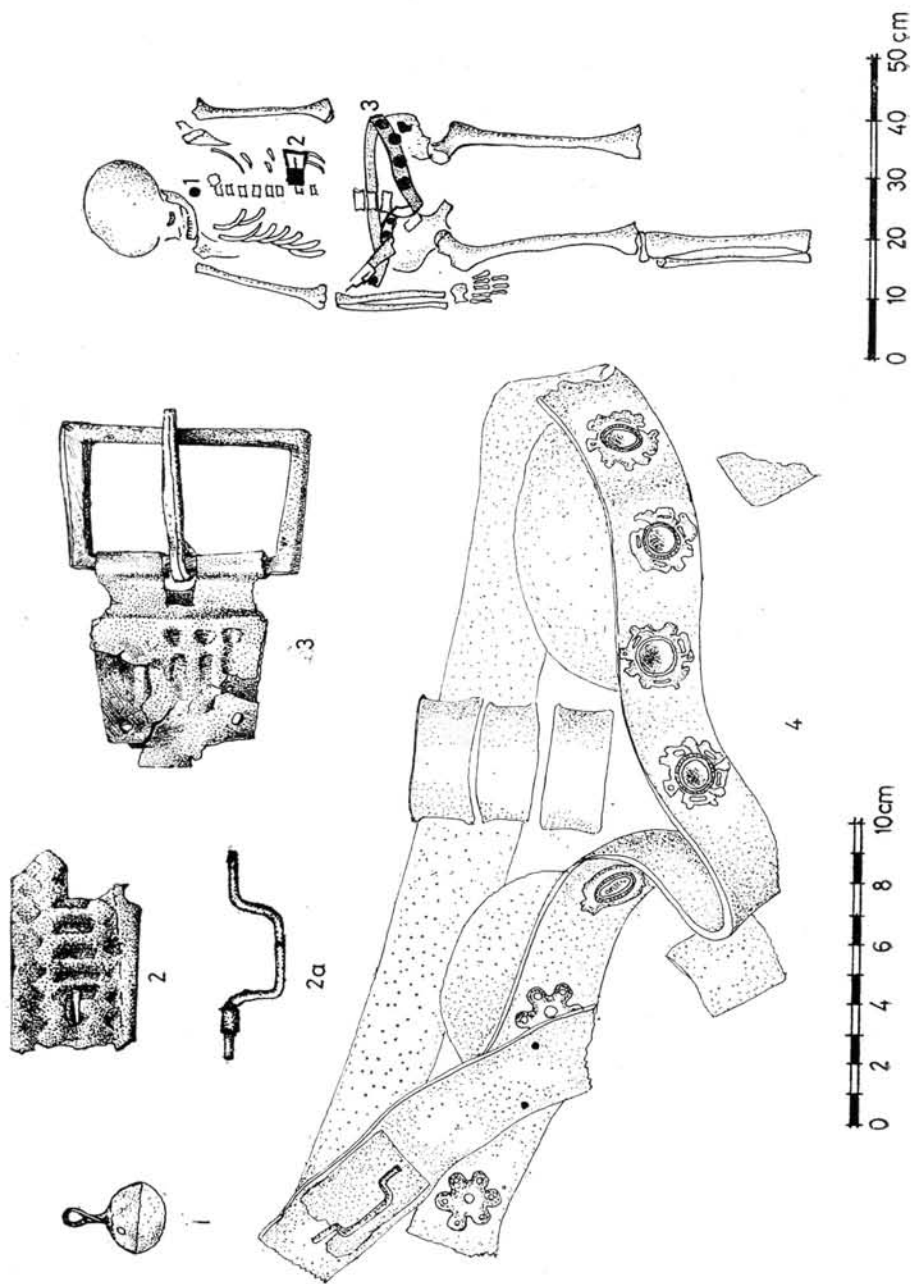
30. sír: Felnőtt, jobb karcsonok hiányzanak. $T=224^\circ$ DNY, $M=-62$ cm, $Vh=154$ cm.

31. sír: (IV. tábla és 13—14. ábra). Téglalap alakú, lekerekített sarkú sírgödörben háton fekvő fiatal egyén (nő?) csontváza. Koponyája hiányzik, bolygatott. Jobb kézfej a medencében, a bal kéz a bal femur vége felett nyugszik. 1. Téglalap alakú, préselt, ezüstözött bronz-leme övveret. Középen függőleges irányú, félkörben domborított borda osztja, a borda átlós, csavart díszű, mely a borda két oldalán vízszintes, vékony hornyolásokban folytatódik. Az övdísz két hosszanti szélét egymást váltó karélyok szegélyezik ($4,6 \times 3,9$ cm, töredék; IV. tábla 1). A jobb könyöknél disznócsont (IV. tábla 18). 3. Az 1-es lelettel azonos övveret (IV. tábla 2). 4. Az 1-es 4-es-hez hasonló övveret, ennek azonban a középbordától balra eső lapja csupán 1 cm, míg az ellenkező oldalon 2,5 cm. A veret két szárnyát ez esetben nem egymás alatti vízszintesen domborított vonalak díszítik, hanem a 3. sz. verettel azonosan a téglalap alakú mezőt poncolt pontsorokkal keretelték (4,6 cm; töredék; IV. tábla 3). 5. Ezüst fülesgomb, alján körbefutó gyöngysor-peremmel ($1,7 \times 1,7$ cm; IV. tábla 15). 6. Az 1-es számúval teljesen azonos övverettöredék ($3,2 \times 1,3$ cm; IV. tábla 8). 7. A 4-es verettel teljesen megegyező töredék ($4,4 \times 2,2$ cm; IV. tábla 5). 8. Bronzhuzalból font láncszem ($3,2 \times 1,3$; IV. tábla 8). 9. Halcsont a jobb kéznél ($4,2 \times 0,5$ cm; IV. tábla 14). 10. Az öv záródásánál négy, a fentivel azonos bronzhuzalból font láncszem (IV. tábla 9—12). 11. Övveret töredékei. 12. A fentiekkel azonos láncszem (IV. tábla 13). 13. A szeméremcsont és a bal femur szögletében apró, gyöngysor-keretelésű, kerek, préselt bronzveret, csillag alakú díszítéssel (Átm.: 0,8 cm; IV. tábla 16). 14. I. Mátyás (CNH. II. 243. h—1.) obulusa (IV. tábla 17—17a).⁸ 15. Övveret töredékei. 16. Övveret töredékei. 17. Az utolsó csigolyán kerek, zöld patina, lelet nem volt. 18. A 4, 7, 15 és 17-es számúakkal teljesen azonos övveret töredéke ($3,7 \times 1,3$ cm; IV. tábla 7). 19. Övveret töredékei. 20. Cseréptöredék a sír földjében. 21. Az alkar mentén induló, a jobb szeméremcsont alatt hurokban visszahajló gyöngyfűzér 140 db, átlag

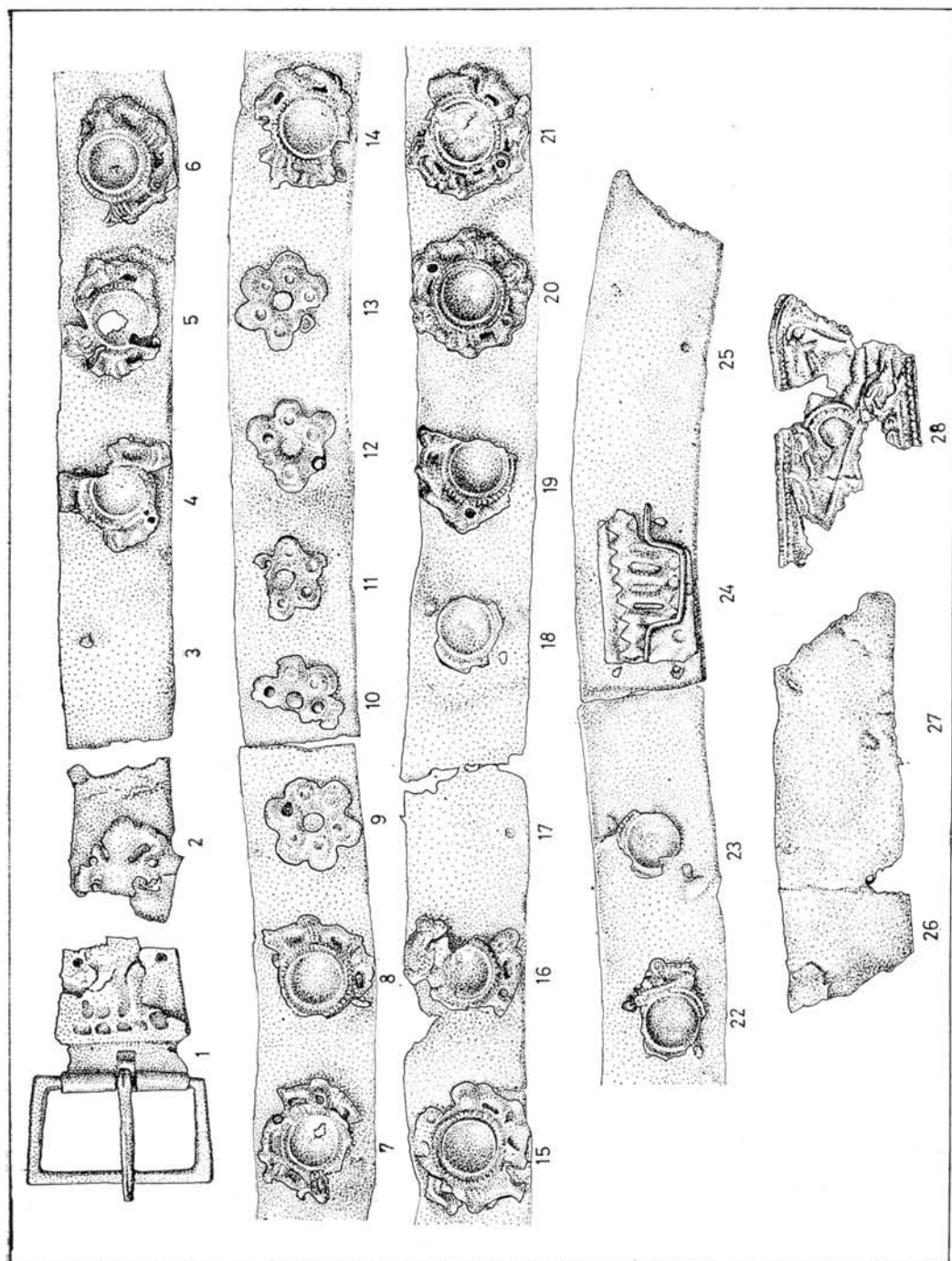
⁸ A meghatározásért Gedai Istvánnak tartozunk köszönettel.

IV. Tábla: 31. sír.

V. Tábla: 33. sír

15. A 33. sir pãrtaöve

tekintett.¹⁶ A 11—12. sírban a felnőtt csontváza alatt teljes hosszúságban löszösödött szerves anyag maradványait észleltük. Valószínűleg ugyanolyan növényi rostból szőtt lepedőről lehet ez esetben is szó, mint amilyent Selmeczi László az orgondaszentmiklósi sírokban megfigyelt.¹⁷

A temetés az 5, 9, 11, 31, 33. sírok esetében ünnepi ruhában történt, amire a sírokból előkerült selyemszövet-maradványok,¹⁸ illetve párta és pártaövek utalnak.

LELETANYAG ÉS VISELET

Párta az 5, 9, 12. gyermeksírokban fordult elő. Az 5. sírban a fémszálás pártából csupán a fémszállal bevont fonál darabkái maradtak meg, a 9. sír esetében pedig mindössze a koponya elszíneződéséből következtethetünk arra, hogy a halottat pártával temették el. A 12. sír gyermekcsontvázán a párta minden bizonnyal egyszerű szövetcsík volt, melyre sűrűn, csaknem egymást érve varrták fel a kis félgömbös ezüst vereteket (III. tábla 17—31 és 10. ábra). A veretek párhuzamait a XIV. századból találjuk.¹⁹

Pártaöv a 11, 31 és 33. sírokból került elő. Az utóbbiak ezüstözött bronzveretes, gótikus övek voltak. A 31. sír pártaöve széles, selyemszövettel borított²⁰ textilszalag lehetett, melyre nyolc téglalap alakú veretet varrtak. Az öv zárása nem csattal, hanem a két végére erősített három-három, bronzhuzalból font láncszemmel történt — feltehetően ezeken átfűzött zsinór segítségével (IV. tábla 1—13 és 13. ábra). A veretek analógiái csak a Mohács-cseleptaki²¹ és orgondaszentmiklósi²² leletek között fordulnak elő. Az öv láncos záródására hasonló példát nem ismerünk, bár ugyanilyen láncok több leletegyüttesben megtalálhatók.²³ A 33. sír öve (V. tábla és 14. ábra) fémszálakkal csíkozott, selyemszövet-borítású brövö volt,²⁴ melyre a borító szövet felvarrása után szegecselték fel a rozetta alakú, jellegzetesen XIV—XV. századi gótikus vereteket.²⁵ Az öv trapéz alakú csatkerete ugyancsak általános az említett időszakban.²⁶ Figyelmet érdemel az öv készségfüggesztőjének fémlapja, melyen gótikus „i”-minusculák sorakoznak (V. tábla 2., 15—16. ábra). Maga a készségfüggesztő ko-

¹⁶ Selmeczi, L., Angaben und Gesichtspunkte zur Forschung nach den Kumanen im Komitat Szolnok. MFMÉ, 1971/2., 194 és uő., Adatok és szempontok a kunok régészeti kutatásához Szolnok megyében. Szolnok Megyei Múzeumok Évkönyvei (1973) III.

¹⁷ u. o.: 110.

¹⁸ T. Knotik M., Szalag-töredék Csengeléről. MFMÉ, 1976—77/1, 127.

¹⁹ Teljesen azonos darabokat találunk Szabó K., i. m., 58—59, 323—324. ábra. A pártaviselettel kapcsolatos kérdéseket Horváth B. vizsgálta: A tisztaörvényi párta és pártaöv (Kopfschmuck und Prunkgürtel von Tiszaörvény), Folia Arch. XXI (1970) 157—168. A pártaövekkel alapvető tanulmányokban foglalkozott Szabó J. Gy., Gótikus pártaövek a kisvárdai vár temetőjéből (Spätmittelalterliche Prunkgürteln aus dem Burg-Friedhof von Kisvárd) EMÉ, VIII—IX (1970—71) 57—90; és Szabó K., A pártaöv. Kecskemét 1934.

²⁰ T. Knotik M., i. m. 129.

²¹ Ifj. Fehér G., Az 1949. évi Mohács-Cseleptaki mentőásatás (Die Rettungsgrabung von Mohács-Cseleptak im Jahre 1949), Arch. Ért., 82 (1955), XLII. t. 1.

²² Bárányné Oberschall M., A salgótarjáni, orgondaszentmiklósi és pakonyi középkori sírleletek (Die Mittelalterlichen Grabfunde von Salgótarján, Orgondaszentmiklós und Pakony). Művelődéstörténeti Füzetek I. Kiadja a Magyar Történeti Múzeum Történeti Tára. Bp., 1942. VIII. t. 1.

²³ Szabó K., i. m. 345. ábra; B. Oberschall M., i. m. 7, VIII. t. 3; Ifj. Fehér G., i. m. V. ásatási terület, 226, XLIII. t. 2 c.

²⁴ T. Knotik M., i. m.

²⁵ Bálint A., i. m. (1956), 164. sír, XIV. ábra 7; B. Oberschall M., i. m. 5, III. t. 1/a; Bálint A., A Makó-mezőkopáncsi középkori temető sírleletei. Dolgozatok XII (1936), LXXIII. t. 1/a.; Ifj. Fehér G., i. m. XL. t. 2—3.; Foltiny I. — Korek J., A csecstói középkori templom és temetők. Alföldi Tudományos Intézet Évkönyve. I. (1944—45), 74; Gerevich L., A csuti középkori sírmező. Budapest Régiségei, XIII (1943), 26. kép, LI. sír; Szabó K., i. m. 64; 338, 343. ábra.

rábí ásatások anyagában többször előfordul, a XIV. század vége és a XVI. század eleje közötti időszakra datálva.²⁷ A minusculás gót „i”-betű és betűsorral kapcsolatban Szabó J. Győző vetette fel B. Oberschall Magda véleményével szemben (t.i., hogy ezek díszítőelemmé csökevényesedett vallásos feliratok)²⁸ a lehetőséget, hogy az olvasat, illetve a jelentés a Jézus-szóból ered.²⁹ Ugyanígy Máriának értelmezte Szabó Kálmán az övcsatokon feltűnő M-betűt és betűsorokat is.²⁰ A gótikus I és M — betűsor, sőt többszavas feliratok egyébként a XIV—XV. századi övek csatlemezein gyakran feltűnnek.³¹

Különös figyelmet érdemel a 33. sírból származó öv szíjvégén levő sárkányölő Szent György-ábrázolás (18. ábra). A gyöngysor-keretelésű mezőben a páncélba öltözött Szent György-alak lábaival a sárkányt tapossa, s kopjájával a szörny torkába dőf. Az állat farka a Szent magasan tartott bal karjába tekeredik. A szíjvég töredékes, felső harmada a fej és a jobbkaral együtt hiányzik. Csupán sejteni lehet, hogy a felső mezőt növényi díszek tölthették ki. A legtöbb középkori Szent György-ábrázolástól eltérően a lovagszentet itt gyalogosan ábrázolják. Hasonló, csaknem megegyező darabokat ismerünk Makó-Mezőkopáncsról, Temesvárról,³¹ Kaszaperről és Nagylakról.³³ Miután leletünk és analógiái kun, illetve a kunokkal kapcsolatban álló területekről kerültek elő, azt a gyanút keltik fel, hogy Szent György alakja a feudalizálódott, a középkori magyar társadalomba már részben, vagy teljesen beilleszkedett kunok körében sajátos értelmet nyert. A harci erények lovagi megtestesítőjeként széles körben tisztelt szent, aki a lovagok, lovaskatonák mellett és a lóval is foglalkozó parasztnak patrónusa,³⁴ érthetően lehetett kedvelt a kunok körében, hisz alakja mögött archaikus pogány kultuszok egész sora húzódik meg.³⁵ Annak ellenére, hogy az egyház már a 692-es trullai zsinaton apokrifnek minősítette legendáját, a nép körében a középkorban mindenütt páratlan népszerűséggel hatott.³⁶ A középkori Oroszországban a novgorodi tartományban az orosz Jegorij újszerű népi ikonográfája szerint a lovak védőszentjeként vált ismertté (a lovakat Szent Jegorij napján, április 23-án engedték ki először a hosszú tél után).³⁷ Hasonló felfogásban jelenik meg

²⁶ B. Oberschall M., i. m. IV. t. 4.; Bálint A., i. m. 20., LXXIV. t.; *Iff. Fehér G.*, i. m. XXXVI. t. 15/a.; uo. XLI. t. 1/a.; Kovács B., Nagytálya középkori templomának feltárása (Mise á découvert de l'égglise médiévale de Nagytálya) Egri Múzeum Évkönyve (továbbiakban: EMÉ)X (1972), IX. t. 1—2.; Szabó K., i. m. 214. ábra, 68, 348. ábra, 69, 351. ábra.

²⁷ B. Oberschall M., i. m. 6., V. t. a.; Bálint A., i. m. (1936), LXXIII. t. 7. kép; uő. i. m. (1939) XXIX. t. 3. kép; Gerevich L., i. m. 26. kép LI. sír.

²⁸ B. Oberschall M., i. m. 5.

²⁹ Szabó J. Gy., i. m. EMÉ, VIII—IX (1970—71), 68—69.

³⁰ Szabó K., i. m. 68.

³¹ Bálint A., i. m. (1936) 230., 4. kép a—b és LXXIII. t. 1. („ihto”); uő. i. m. (1938), 148., XV. t. 2. („i”-betűsor); uő. i. m. (1956) 81., XI. t. 2., XIV. t. 1. („...GNUS DEI”); *Iff. Fehér G.*, i. m. 226, XXXIX. t. 2. XLIV. t. 5 (Zsigmond pénzzel), XLVI. t. 10; Horváth B., i. m. (1970), 167., 9. ábra; B. Oberschall M., i. m. 5., IV. t. 4. („i”-betűsor); Szabó J. Gy., i. m. 68; Szabó K., i. m. 209—212. ábra („M”-betű), 247. kép („OMNIA AMOR VINCIT”), 326. ábra, 351. ábra, 348. ábra, 125. ábra („St. MARIA ORA PRO...”); *Trogmayer O.*, Szer monostora. Művészet, 1973. XIV. évf. 8. szám. 3 („...OIS DE VILLEMONT”).

³² Bálint A., i. m. 5—7. kép.

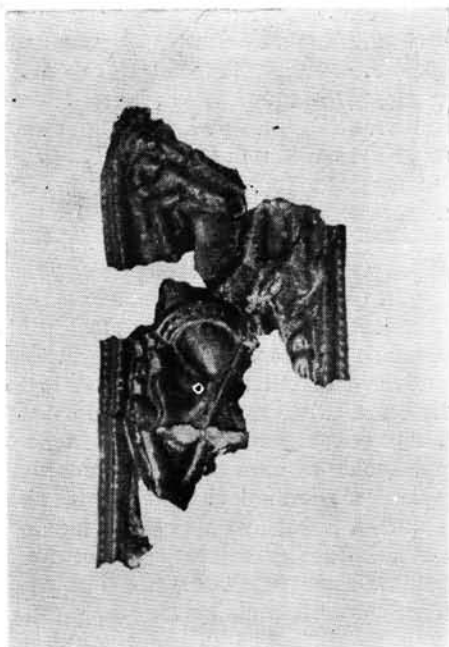
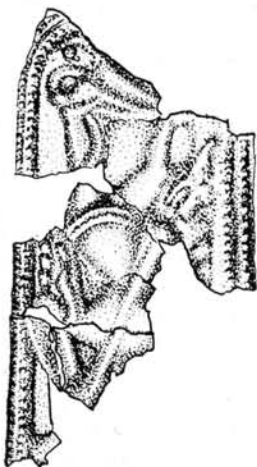
³³ Bálint A., A kaszaperi középkori templom és temető (Das Gräberfeld und die Kirche von Kaszaper aus dem Mittelalter). Dolgozatok XIV (1938) 155.

³⁴ Bálint S., Szent György kultuszának maradványai a hazai néphagyományban. Ethnographia, LXXXV (1974) 2—3. sz. 213.

³⁵ Uo. 221.

³⁶ Lexikon für Theologie und Kirche. IV. Freiburg, 1932, 393.

³⁷ Szalkó N., A régi novgorodi festészet. Szovjet Irodalom 10/1976. 183.

17 a—b. Szíjvég Szent György-ábrázolással (33. sír). M=1:1

a magyarországi — mindenképpen középkorra visszamenő — népi tradícióban is „Szent György napja így a kikelet ünnepe, vagyis az istállóban telelő jószág zöldellő mezőre való kihajtásának napja”, alakját és legendját régi mágikus képzetek, profán hiedelmek és hagyományok szőtték át.³⁸

Az állattartó, nomád hagyományokat szívósan őrző kunok körében mindenképp számolni kell a kereszténység felvételét követően olyan vallási elemek létrejöttével, melyek az egykori pogány tradíció és a felvett hit elegyét mutatják. Ugyanerre mutat ugyanis, hogy a kereszténység felvételét követően még sokáig találkozunk a pogány hitvilág csökevényeinek tekinthető szokásokkal, különösen a temetkezések esetében.³⁹ Feltételezzük, hogy a Szent György-ábrázolások népszerűsége mögött valószínűen a vázolt hitvilágbeli hatások sajátos kombinációja húzódik meg.

A sárkánnyal küzdő lovagszent gyalogos ábrázolása a nadabi,⁴⁰ Novy hrad-i⁴¹ kályhacsempéken, Hunyadi Mátyás bécsi hadseregének pajzsain⁴² és egy Kassa környékéről származó oltárképen⁴³ hasonlóképp jelenik meg, s leletkörünket egyértelműen a XV. század utolsó harmadára és a XVI. század elejére keltezi.

³⁸ *Bálint S.*, i. m. 221.

³⁹ Az egyházi szertartással együtt üzött pogány szokások maradványairól bővebben: *Selmeczi L.*, i. m. 194—195.

⁴⁰ *Méri I.*, Nadabi kályhacsempék. Arch. Ért. 84 (1957) 201.

⁴¹ *Konečný L.* — *Merta J.*, Zjištování průzkum středověký fortofikaci vokoli Nového hradu u Adamova (Neue Erkundung mittelalterlicher Befestigungen in der Umgeung der Burg Nový hrad bei Adamov). Archaeologia Historica I (1974) 251., Obr. 7/b.

⁴² *Kalmár J.*, Hunyadi Mátyás bécsi hadseregének pajzsai (Die Pavesen der Wiener Besatzung König Matthias). Folia Arch. XVIII (1966—67) 151—193.

⁴³ *Radocsay D.*, Gótikus festmények Magyarországon. Bp., 1963. 25. Az apostolvérтанúságok mestere segédje: Szent György és Sándor egy Kassa környéki oltárról, 1480 körül.

A harmadik, pártaövet tartalmazó 11—12. sír a templom szentélyében feküdt. Az övcsat, a szíjvég és a veretek csontból készültek, és selyemszövet-borítású vászonövet díszítettek.⁴⁴ Pártaöveinket illetően ez esetben bőséges párhuzamokkal rendelkezünk.⁴⁵ G. Sándor Mária a csontosövekről írt összefoglaló tanulmányában e leleteket a Magyarországon élt kunok emlékanyagának tekinti. Keleti eredetű tárgyaknak tartja, melyek mintakincse azonban már nyugati, gótikus ízlésű.⁴⁶ A csontosövek keleti eredetét, az Altáj-vidékig és Kelet-Turkesztánig vezető kapcsolatait többen hangsúlyozták.⁴⁷ Bármilyen valószínű is az eredet és a kapcsolatok feltételezése, e véleményeknek csupán egyetlen szépséghibájuk van, hogy valóban keleti analóg darabokat ez ideig nem ismerünk.

A pártaövek korhatározását tekintve legkönnyebb a dolgunk a 31. sír Hunyadi Mátyás pénzével keltezett pártaövvel. Ez és az övveretek analógiái egyaránt a XV. század második felére teszik e típus használatát.⁴⁸ A 33. sír övét a szent-györgyös szíjvég alapján ugyancsak a XV. század második felére kell meghatároznunk, bár a csaknem azonos analóg példányokat a XIV. század második fele és a XVI. század közepe közötti időhatárokon belül említik.⁴⁹ A magunk részéről valószínűtlennek tartjuk egyugyanazon övverettípus kétszáz éven keresztül szinte változatlan létét, s még az övek örökletes hagyományozásának ismert gyakorlatát is⁵⁰ szem előtt tartva sem tekinthetjük az ilyen típusú övdíszeket a XV. század elejénél korábbi keletűeknek. A csontosövek korhatározásánál már jóval nehezebb helyzetben vagyunk. Horváth Béla a csontból készült övgarnitúrákat Bálint Alajos kaszaperi leleteire hivatkozva XIV. századiaknak határozta meg, azzal a kiegészítéssel, hogy valószínűen még a XV. században is használatban voltak.⁵¹ Azonban hitelesen feltárt gödörből ismerünk V. István (1270—72) pénzével datált csont övvereteket,⁵² s XV. századi meglétükre egyértelmű bizonyíték az I. Ulászló (1440—44) pénzével való előfordulásuk.⁵³ A fentiek alapján a csontosöveket a pártaövek legkorábbi magyarországi előfordulásának kell tartani, melyek már a XIII. század végén, tehát közvetlen a kunok betelepülését követően kimutathatók, s mintakincsük a XIV—XV. század folyamán gótikus ízlésűvé alakult át. Használatuk — tekintve az előállítás egyszerű módját⁵⁴ — valóban hosszú

⁴⁴ T. Knotik M., i. m. ... Elméletileg feltehető, hogy az övek bőrből készültek, s a szövetmaradványok csupán ezek borításai voltak. Ez ellen szól azonban az a tény, hogy a 33. sír jó állapotban fennmaradt bőrvével s a 31. sírban levő bőrmaradványokkal szemben a 11. sírban bőrnek nyoma sem volt.

⁴⁵ Bálint A., i. m. (1939) XXIX. t. 16.; uő. i. m. (1938), XIII. t. 1—24, XIV. t. 1. 18.; Ifj. Fehér G., i. m. XLVI. t. 3—5; Gerevich L., i. m. 24 kép; Kovács B., i. m. ii. t. 3—7, V. t. 1—9, VIII. t. 1—8; Méri I., Beszámoló a Tiszalök-rázompusztai és Turkeve-mórici ásatások eredményeiről II. Arch. Ért. 81 (1954), XXXIV. t. 4; B. Oberschall M., i. m. IX—X. t.; Shafarik, O. — Schulmann, M., Hinga Szrednovokovna nekropola Szad Szubotice (The medieval necropolis Hinga near Subotica). Rad Vojvodanskih Muzeja 3 (1954) II. t. 8; Szabó K., i. m. 353—352, 357—360, 362—364. ábrák.

⁴⁶ G. Sándor M., Középkori csontosövek a Magyar Nemzeti Múzeumba (Mittelalterliche Knocherne Gürtel im Ungarischen Nationalmuseum). Folia Arch., XI (1959) 121.

⁴⁷ V. ö. G. Sándor M. i. m. 116.

⁴⁸ B. Oberschall M., i. m. VII. t. 1; Ifj. Fehér G., i. m. XLII. t. 1.

⁴⁹ V. ö. 25—27. jegyzet.

⁵⁰ Szabó J. Gy. i. m. 62, 66; Radvánszky B., Magyar családélet és háztartás a XVI—XVIII. században. Bp., 1896, 119, 195, 313—314; Horváth B., i. m. 167.

⁵¹ Horváth B., i. m. 167.

⁵² Ifj. Fehér G., i. m. XLVI. t. 3—5 (2. gödör).

⁵³ Bálint A., i. m. (1939) 159. XXIX. t. 16.

⁵⁴ A csont faragásán túl az esztergályozott darabok elkészítése sem jelentett különösebb nehézséget. V. ö.: G. Sándor M., Adatok a középkori csontgomb- és gyöngykészítéshez (Zur mittelalterlichen Herstellungstechnik der Knochenknöpfe und Perlen). Folia Arch. XIII, 141—149.

időn át valószínűsíthető, korai megjelenésük ismeretében pedig az említett keleti eredet és a kun viselethez tartozásukat sem vethetjük el teljességgel. A csengelei 11. sír övét a fentiekre támaszkodva a XIV. századrakeltezhetjük.⁵⁵

Gyűrű a 4. és 12. sírban fordult elő, korhatározó értéke egyiknek sincs.

Hajkarika csupán a 17. sírban volt, az egyik nagyméretű, végén rovátkolt tokban végződő típus pontos analógiáját az 1241 előtti Nyáregyháza-pusztapótharaszti és az 1241 körüli orosi pénzzel datált kincsleletben találhatjuk meg.⁵⁶ Hasonló fordul elő a Cegléd-madarászalmi anyagban is, biztos datálás nélkül.⁵⁷ A 2. sz. kisebb, nyitott végű hajkarikát XI—XIII. századi analógiái⁵⁸ és imént említett párja keltezése alapján XIII. század véginek tartjuk.

A 4, 12, 16, 24, 31, és 33-as sírokból származó ruhakapcsok és pitykegombok datáláshoz csak tág, XIV—XVI. századi időhatárokat adnak.⁵⁹

Üveg pasztyagöngyök a 31. sírban fordultak elő, s bár XIII—XIV. századi megfelelőiket is ismerjük,⁶⁰ e sír esetében biztosan XV. századiaknak kell tartanunk ezeket. Csengelén kívül Hingán is⁶¹ a derék, illetve a medence táján fűzérben fordultak elő, ami Szabó Kálmánnak azt a véleményét látszik támogatni, hogy ezek a medencetájón előforduló fűzerek olvasók lehettek.⁶²

Az esztergályozott csontgyöngyök (24. sír) ugyancsak hosszú időn át, a XIII—XVI. század folyamán divatban voltak.⁶³

Ugyancsak Szabó Kálmán közleményében találunk a mi 31. sírunk 13. sz. ruhadíszének (13. ábra 13; IV. tábla 16) rendeltetésére. A mindig egyesével előforduló kis veretek eszerint ruhadíszek voltak.⁶⁴ A csengelei rendkívül kisméretű darab azonban csaknem teljesen kizárja ezt a lehetőséget, sokkal inkább valószínű, hogy egy olyan kisméretű tárgy díszül szolgált, melyet a halott bal kezébe helyeztek a temetés alkalmával.

Végezetül egy csillag alakú buzogányt kell megemlítenünk, ami bár szórványként került elő (18. ábra és I. tábla 1—1a—b), lelet együttesünkben mégis számottevő jelentőségű. E tizenkéttüskés típus kialakulása ugyanis Dél-Oroszországban keresendő, amit igazol, hogy a Közép-Dnyeper-vidék és a Kárpát-medence közötti keskeny sávban fordul csak elő. A Kárpát-medencétől keletre használatuk a XI—XIII. század közepéig terjed. Magyarországon a kunok feltűnésével jelenik meg, s a XIV. szá-

⁵⁵ V.ö. 45. jegyzet.

⁵⁶ *Parádi N.*, Pénzekkel keltezett XIII. századi ékszerek. A Nyáregyháza-Pusztapótharaszti kincslelet. *Folia Arch.* XXVI (1975) 120—161.

⁵⁷ *Topál J.*, i. m. 110. sír 1. ábra 11—12 és I. t. 1—2, és 71. old.

⁵⁸ *Topál J.*, i. m. I. t. 5, 8, 9, 13.; *Szabó K.*, i. m. 11, 64, 65. kép.

⁵⁹ A párizsi kapcsolatra: *Bálint A.*, i. m. (1936) LXXIV. t. 4; *Uő.* i. m. (1938), XXIX t. 7, 9; *uő.* i. m. (1956), X. t. 13, 14, 18; *Ifj. Fehér G.*, i. m. XXXVI. t. 6, 10, XLIV. t. 3, 4, XLV. t. 1, XLVI. t. 6—7; *Foltiny I.—Korek J.*, i. m. I. t. 10, 11, 13—14—15, 17; *Kovács B.*, i. m. IV. t. 7, 10; III. t. 5, VI. t. 4; *B. Oberschall M.*, i. m. 3. t. 3/a; *Ifj. Olasz E.*, Középkori leletek Békéssámsonon. SZKMÉ, 1955, 2. kép. 18.; *uő.* Árpád-kori templom és temető a kardoskúti templomdombon. *Arch. Ért.* 83. 2. kép 18; *Papp L.*, A mohácsi csatahely kutatása. JPMÉ 1960, 20. kép.; *Uő.* Újabb kutatások a mohácsi csatatéren. JPMÉ, 1962., 5. kép 6. A gótikus ruhakapocsra: *Bálint A.*, i. m. (1956) X. t. 15, 17; *Kovács B.*, i. m. III. t. 4, 7, 8, 12, 13, 15, 18, IV. t. 3, 5, 13, VII. t. 3; *Ifj. Olasz E.*, i. m. (1956) 2. kép 19; *Uő.* i. m. (1955) 19. kép; *Bálint A.*, i. m. (1939) XXIX. t. 9—11.

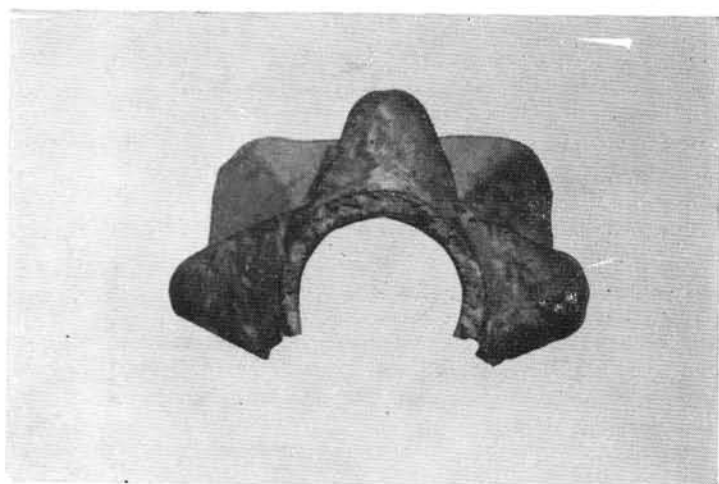
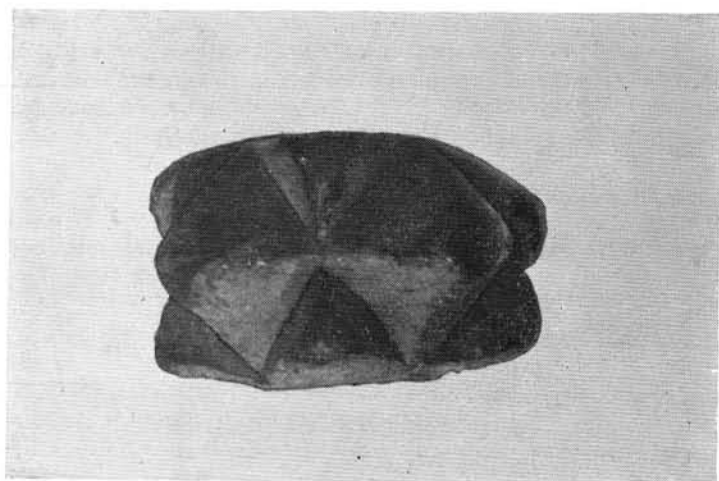
⁶⁰ *Shafarik—Schulman* i. m. 4. t. 13, 5. t. 3—6., 6. t. 2., 7. t. 1. és 53; *Szabó K.*, i. m. 41 és 137. ábra.

⁶¹ *Shafarik—Schulman* i. m. 53.

⁶² *Szabó K.*, i. m. 44.

⁶³ Uo. 226—252. ábra és 50.

⁶⁴ *Bálint A.*, i. m. (1938) 69 és XX. t.; *Shafarik—Schulman* i. m. VI. t. 9. és 53. old.; *Szabó K.*, i. m. 172, 167. ábra és 43. old.

18 a—b. Csillag alakú buzogány. M = 1:1

zad második felében széleskörű használata már véget is ér, ugyanis a tollasbuzogány csaknem teljesen kiszorította a használatból.⁶⁵

A leletek helyzetéből és néhány jó állapotban megmaradt szövetfoszlányból lehetőség kínálkozik bizonyos viselettörténeti következtetésekre is. A mai párizsi kapocshoz hasonlókkal, illetve gótikus öntött kapcsokkal minden esetben a nyaknál találkozunk (4, 11, 16, 24, 31, 33. sír). Az előbbieket feltehetően ing, a gótikus kapocs felsőruha nyílását fogta össze. A 19 és 24. síroknál a nyakon talált gyöngyszemek az ing, vagy a felsőruha nyakszegélydíszei lehetnek. A 31. sír esetében szűkre szabott, dolmányyszerű felsőruhára gondolunk, melyet a derékon felül a bal oldalon kerek, esztergályozott csontgombokkal fogtak össze. A ruha széléit selyemszövet-csíkokkal szegélyezték, a ruha maga a 11. és 33. sírok esetében lenvászonból készült.⁶⁶

⁶⁵ Kovács L., A Magyar Nemzeti Múzeum fegyvertárának XI—XIV. századi csillag alakú buzogányai. (Les maussues étoilées des XIe—XIVe siècles conservées au Musée National Hongrois). Folia Arch. XXII (1971), 165—181.

⁶⁶ T. Knotik M., i. m.

A szövetvizsgálatok eredménye már másodízben mutatta ki a magyarországi középkori anyagban eddig nem tapasztalt ún. táblácskás szövésű textíliát. Tudomásunk szerint ez a technika először az ópusztaszeri plébániatemplom körüli temetőben⁶⁷ bukkant fel. E feltárást megelőzően csupán Endrei Walter következtetett (leletanyag nélkül) e keleti eredetű, egyszerű szövésű magyarországi létére.⁶⁸ Az említett ópusztaszeri táblácskás technikával készült szövetek két kun-gyanús sírból kerültek elő. Csengelei felbukkanása óhatatlanul is felkelti a figyelmet, hogy ezt a technikát talán a XIII—XV. században a kunok háziiparára jellemző, keletről hozott ismeretnek tarthatjuk. A tervezett további vizsgálatok e kérdésre bizonyára egyértelmű választ fognak adni.

A viselethez tartozó pártaövek Csengelén mindegyik esetben, úgy véljük, a női viselet tartozékai voltak. A 17. sír hajkarikáinak már említett XIII. századi datálását erősíti a kor divatja is,⁶⁹ valamint az a tény, hogy XIV. századi analógiáját nem találunk. Úgy tűnik, a XIV. században már a nagy, 7—8 cm átmérőjű, gömbökkel díszített hajkarikákat viselték.⁷⁰ *A fentiek alapján a csengelei templom körüli temető sírjai a XIII. század vége és a XVI. század eleje közötti időszakból származnak, — s bár az előkerült leletanyag nem a kun etnikum kizárólagos jellemzője — az ide temetettek — elsősorban történeti adatok ismeretében — kunnak kell tartanunk.*

ÉPÍTÉSZETTÖRTÉNETI KÉRDÉSEK

A templom alaprajzi elrendezése patkó alakú apszisa és négyzet alakú hajójával középkori falusi templomaink egy speciális kis csoportjához tartozik. Ez az alaprajz a XI—XIII. században Magyarországon honos, szabályos félköríves záródású templomokkal rokon, a patkós záródás azonban arra figyelmeztet, hogy eredetüket, korhatározásukat tekintve ezektől eltérőek lehetnek.

Gerevich Tibor e csoportot Nyitra, Podolin (Szepes m.) és Nádasd (Trštene, Liptó m. épült: 1269) alapján későromán alaprajzi formának tartotta.⁷¹ Nagy Emese Gercse templomát Gerevich Tibor véleménye és a falu első, 1212-es okleveles említésére támaszkodva ugyancsak XIII. századnak határozta meg.⁷² Az általa e datálás bizonyítékául említett Herencsény⁷³ és Szentbenedek templomának⁷⁴ építési idejét azonban semmi sem bizonyítja.

Valter Ilona ácsi templomátával e típus magyarországi feltűnése már a XII. századra csúszott vissza,⁷⁵ e templom megbízható és mértéktartó datálásával. Nagy Emese tanulmányában további XIII. századi (Felsőörs, Ilija (Illés, Hont m. 1254), Borša (Borsa, Zemplén m. 1221) és XII. századi (Sopronhorpács, Nyitra-Parovče, Drazovce (Zobordarás, Nyitra m.), Kliž—Hradiste (Kolos—Hradistye, Nyitra m.), Koleňany (Kolon, Nyitra m.), Orthanky (Eszterce, Bors m.) analógiákat említ. Megállapítja, hogy az ácsi kivételével a magyarországi patkós templomok XIII. századiak,

⁶⁷ Horváth F., Szer plébániatemploma és a település középkori története. MFMÉ, 1974—75/1. 356.; T. Knotik M., Táblácskás szövésű szalag-töredékek. MFMÉ, 1974—75/1. 375—378.

⁶⁸ Endrei W., Kiveszettnek tartott ősi textiltechnikai módszerek. Magyar textiltechnika 1974/4. 198.

⁶⁹ Gerevich L., i. m. 136.

⁷⁰ Szabó K., i. m. 17, 45.

⁷¹ Gerevich T., Magyarország románkori emlékei. Bp., 1939. 31.

⁷² Nagy E., A A középkori Gercse község temploma (L'église de la commune médiévale de Gercse). Bud. Rég. XVIII (1958) 554, 559.

⁷³ Nógrád megye műemlékei. Bp., 1954. 214.

⁷⁴ Scherer F., Gyula város története. Gyula, 1938. I. 39.

⁷⁵ Valter I., Az ácsi református templom feltárása. Arch. Ért. 90. 284.

a korábbi XII. századi típusok csaknem kizárólag a felvidéken találhatók. A legkorábbi, VIII—X. századi példákat Cibulkára hivatkozva Csehországban (Budči, Prága, Szt. Jiří templom) és Svájcban találta meg.⁷⁶

Nagy Emese elterjedési térképén korban ésterületileg csak egyetlen, a Békés megyei Gellértegyháza (19. ábra 3.) temploma nem illeszkedett a felsorolt magyarországi példák sorába. Ezt a templomot az ásató Zalotai Elemér ugyan mértéktartóan XII. századnak határozta meg,⁷⁷ de a körülötte levő X—XI. századi temetkezéseket tekintve a XI. század végi keltezésnek semmi sem mond ellent. Tovább módosítja a Nagy Emese által vázolt képet, ha az általa nem említett, de biztosan a XI. század első felére keltezhető tarnaszentmáriai és zirci templomot (19. ábra 1, 2) is felvesszük a listára.⁷⁸

Az ácsi feltárás óta a Dél-Alföldön további patkós záródású templomok kerültek elő. Pusztaszeren (19. ábra 5.) biztosan XI. századi,⁷⁹ Szőregen — jól lehet a feltárás éppen csak elkezdődött — a monostordombon előkerült kisméretű patkós templom — a monostor XII. század végi említését ismerve⁸⁰ legalább XII. századi kell legyen. (19. ábra 6)⁸¹. *A fentiek ismeretében tehát egy biztosan datálható XI—XII. századi magyarországi csoportról is beszélhetünk.*

Ha az említett magyarországi patkós szentélyzáródású templomokat egyenként megvizsgáljuk, több esetben további bizonytalanságokra figyelhetünk fel. Herencsény esetében a datálás nehézségei mellett alapos gyanú merülhet föl, hogy egy korábbi rotunda bővítése révén jött létre a mai forma,⁸² ugyanúgy, mint Karcsa, Gerény, Kiszombor esetében,⁸³ melyeknél természetesen sohasem merült fel, hogy patkós záródásúaknak tartsák a bővítésekkel létrejött formát. Méginkább vonatkozik ez a nyitrai templomra.⁸⁴ Erősen kérdéses továbbá, hogy a falusi templomokkal együtt tárgyalhatjuk-e a kétségtelen patkós záródású felsőörsi nemzetségi templomot.⁸⁵ Megjegyzendő, hogy a pusztaszeri monostor egyik XII. századi oldalszentélye is ilyen záródást mutat.⁸⁶ Szentbenedek temploma esetében több mint kérdéses a XIII. századi keltezés és egyáltalán a szentély patkós záródása is.⁸⁷ Gercse templománál a falu 1212-es említésével ugyancsak nem látjuk igazoltnak a templom egykorú építésének ügyét.

Úgy véljük, hogy a patkós szentélyzáródású templomok hazánkban a félköríves

⁷⁶ Uo. 288.

⁷⁷ Zalotay E., i. m. 52.

⁷⁸ Csemegi J., A tarnaszentmáriai templom. MM és ÉE, LXXV (1941); Kozák K., Félköríves szentélyű templomaink a XI. században. Arch. Ért. 93. 60. Koppány T., XI. századi királyi udvarház maradványai Zircen. VMMK 11. 141.

⁷⁹ Trogmayer O., i. m. 3.

⁸⁰ Wenzel G., Árpád-kori új okmánytár, Bp. 1869, XI. 62.: „...donec pervenitur ad terrem monasterii Sancti Philippi.”

⁸¹ Trogmayer O., Szőreg őstörténete. Szőreg és népe. Szeged, 1977. 63—64. Megjegyzendő, hogy a Dunántúlon is további patkós záródású templomok kerültek elő, de bizonytalan korhatározásuk miatt ezekkel nem foglalkoztunk (Koppány T., A Balaton-felvidék románkori templomai. VMMK 1. 106. (Szóc—Dabas). 105. kép.; Koppány T.: Középkori templomok és egyházas helyek Veszprém megyében. VMMK. 6. 120 (Apácatorna, valószínű XIII. sz. 2. fele) 2. ábra. 120 (Kéttornyulak, a szerző XIII. sz-ra datálta) 12. ábra., Uő, Középkori templomok és egyházas helyek Veszprém megyében. II. VMMK. 11. 233 (Ság, 11. ábra).

⁸² Vö. 73. jegyzet.

⁸³ Gervers—Molnár V., A középkori Magyarország rotundái, Bp., 1972. 15, 17, 28, 31, 32, 34. ábrák.

⁸⁴ Mencl V., Stredoveka Architektura na Slovensku. Praha, 1937, 225—237, 429—431.

⁸⁵ Entz G. — Gerő L., A Balaton környék műemlékei. Bp. 1958. 23. old. 18. ábra.

⁸⁶ Trogmayer O., i. m. 3.

⁸⁷ Éppen ezért Nagy Emese is óvakodott felvenni a patkós szentélyű templomok listájára (i. m. 559), s maga az ásató Scherer is kételkedett az ilyen alaprajz szándékos kialakításában (i. m. 39).

záródású típussal együtt⁸⁸ a XI. században tűnnek föl először (Tarnaszentmária, Zirc, Gellértegyháza, Pusztaszer I. periódus), a XII. században is továbbélnek (Szőreg, Ács, Gercse? Sopronhorpács) s megjelennek a nemzeti templomok körében is (Felső-őr, Pusztaszer). Legkésőbbi területi előfordulásuk pedig jelenlegi adataink alapján a középkori Magyarország területén a Felvidékre esik (Ilija, Podolin, Bors, Nyitra, Nádasd).

Az eredetre nézve továbbra is irányadóak a Nagy Emese által idézett csehországi és svájci példák, de a tarnaszentmáriai és gellértegyházi templomok alaprajzát ismerve nem tartjuk lehetetlennek, hogy a legkorábbi hazai patkós záródású alaprajzok eredetét — további megerősítő adatok birtokában — bizánci területen kell keressük.⁸⁹

A csengelei templom építésének kora azonban mindezek ismeretében bizonytalanra vált. Csábító kísértés lenne az eredeti Gerevich—Molnár-féle vélemény szerint XIII. századvégi építést feltételezni és egy korai kuntérítéssel összekapcsolni. Ez egyébként egybeesne a temető kezdetének idejével is. Nagyobb a valószínűsége azonban annak, hogy a templom még ezt megelőzően épült a tatárjárás előtt, s csak a XIII. század végétől kezdtek köré temetkezni az itt feltűnő kunok. Erre utal a feltárás során megfigyelt két építési időszak is.

A KUNOK CSENGELE KÖRNYÉKÉN

A templom építési idejéről mondottakat a közvetlen környéken végzett terepbejárásaink is igazolják.

A templom körül a császárkori és népvándorlaskori telepnymok mellett Árpád-kori falu nyomait észleltük. E településről semmiféle középkori említés nincs. Támogató adat híján csak a gyanú árnyéka vetődhet a már említett Kaltschmidt-féle térképen közvetlen az Alsó-Csengelén jelölt templomhely alatti „Gellén Homok” megjelölésű határrészre. Nem lehetetlen, hogy e későn felbukkanó dűlőnév egy utótaggal alakult (összetett) Árpád-kori falu nevét őrizte meg.⁹⁰

A Csengele név először 1493-ban fordul elő egy határleírásban.⁹¹ Több XVI. század előtti okleveles említésről nem tudunk. Rásonyi László gondos elemzéssel bizonyította, hogy a név kun eredetű, s a *Cängalli* > *Cängäli* névre megy vissza, ami olyan fás-cserjés területet jelent, mely pontosan illik a Kiskunság középkori flórájára.⁹²

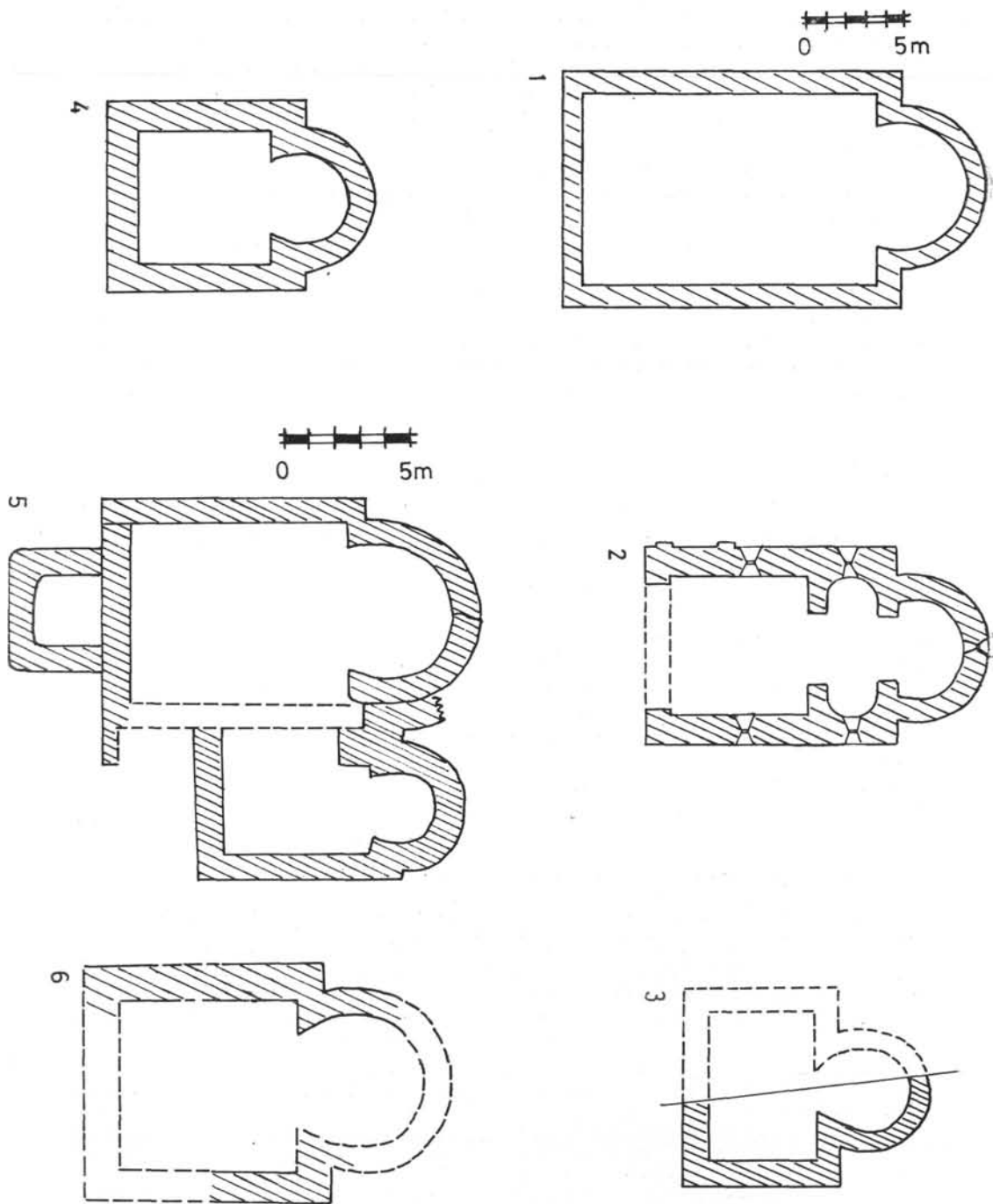
⁸⁸ Kozák K., i. m. 60.

⁸⁹ Zalotay a gellértegyházi templom feltárásakor egy falrész is talált, melyet a rajzon nem ábrázolt s „a hajót bezáró oromfaltól másfél méterre helyezkedik a templom belsejében.” Rendeltetését megállapítani nem tudta (i. m.: 51). Hasonló, hármass osztatú templomot Mesterházi Károly közzölt Berettyóújfalu-Andaházáról és bizánci jellegűnek határozta meg (Bizánci keresztény nyomok Berettyóújfalu határában. Arch. Ért. 96. 91—98.). Zalotaynak is feltűnt e hatás lehetősége, mivel szerinte „ez az alapforma az ókeresztény, bazilikás görög templomalapokra emlékeztet,” s a templom építését a Marosvárról Oroszlámosra költöztetett görög szerzeteseknek tulajdonította (i. m. 51—52).

⁹⁰ Kristó Gyula meggyőzően bizonyította, hogy utótaggal alakult helynevek már a XI—XII. században léteztek. Vö. *Kristó Gy.*, Szempontok korai helyneveink történeti tipológiájához. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae. Acta Historica. LV. Szeged, 1976. 89—97. A földrajzi jellegű közszavak (tájelemek szavai, földszín, földrajzi helyzet, természeti viszonyok stb.) egyébként helynevekként gyakran szerepeltek a kora-középkorban (V.ö. *Szabó I.*, A falurendszer kialakulása Magyarországon. X—XV. század. Bp., 1971. 137).

⁹¹ „...reliquam dimidietatem ipsus Kempeth a parte occidentali ad Chengele extendente” (*Gyárfás I.*, A jász-kunok története III. Szolnok, 1883. 107. old., 226. sz. okl. Gyárfás egyébként szemléletesen bizonyítja, hogy az 1423-as „Gengeltelke”-említés (*Hornyik J.*, Kecskemét története. Kecskemét, 1860. I., 201. old. oklevéltár 5. sz) semmiképp sem vonatkozhat Csengelére (i. m. II. Kecskemét, 1873. 200).

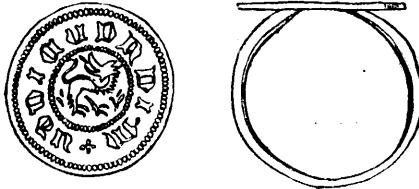
⁹² *Rásonyi L.*, Les noms toponymiques Comans du Kiskunság. Acta Linguistica Hungaricae, VII. 122—129. Pálóczy Horváth András mint személynévi eredetű kunhelynevet idézi Csengelét

19. A patkos szentélyzáródású templomok néhány példája:
 1. Zirc, 2. Tarnaszentmária I. periódus; 3. Gellértégyháza;
 4. Csengele; 5. Pusztaszer I. és VII. periódus (részlet); 6. Szőreg.

A névadás jellege kétséget kizáróan igazolja, hogy az elnevezés állandó szállás kialakása előtt keletkezett, s nagyobb határrészt jelölt.

Reizner János 1892-ben ásatást végzett az általunk feltárt templomtól közel 6 km-nyire K-re eső Templomhalom (Templomhegy) nevű dombon. A „csontok egész tömegén” kívül, a domb déli szélén egy 8×6 m nagyságú, fél méter vastag alapfalakból kirajzolódó, réti mészkőből rakott építmény nyomait találta. A kőalapozás alatt még egy fél méter vastag döngölt agyagréteg húzódott. Az épület tengelye Dk-i irányú volt, apszis alapozásának nyomát sem találták. A feltárt sírok egyike sem tar-

20. XV. századi gyűrű (Reizner J., 1892).

almazott régészeti leletanyagot, mindössze a dombtető keleti oldalán levő ossárium-ban találtak a csontok között egy Michael Diósy-köriratú, XV. századi ezüst pecsétgyűrűt (20. ábra). A templom betöltéséből előkerült egy bronzhenger töredéke és két harangdob. A kutatóárkok alján és a templomalapozás alatt pedig néhány cseréptöredék került elő — mint Reizner írja — „zig-zugos és másnemű vonaldíszítéssel ékesítetten, mint amilyen díszítést a barbár-korinak nevezett edényeken találunk.” Ezen túl még egy „teljesen ép vörös agyagedényt” is találtak, „mely nem korongon készült, esetlen formájú és kezdetleges kivitelű.” Több helyen előforduló hamu és égésnyomok utaltak a templom pusztulására.⁹³

Egy 1690-es összeírásban találkozunk először a templomhalom környékének Felső-Csengelye (*Cs. superior*), s az utóbb feltárt templom határának Alsó-Csengelye (*Cs. inferior*) megjelölésével,⁹⁴ de ugyanígy szerepel 1699-ben,⁹⁵ 1747-ben,⁹⁶ és 1793-ban is.⁹⁷ Sem az említett 1493-as határleírásban,⁹⁸ sem a környékbeli falvakat, szállásokat név szerint említő 1473-as királyi oklevélben⁹⁹ nincs olyan azonosítatlan helynév, melynek gyanítható fekvéséből arra következtethetnénk, hogy Felső- vagy Alsó-Csengelét 1690 előtt más névvel jelölték volna.

Említettük, hogy az Alsó-csengelei templom körül Árpád-kori település nyomai észlelhetők. A templom minden valószínűség szerint Árpád-kori, legkésőbb a XIII. században épült. A feltárt sírok leletei azonban a XIII. század vége és a XVI. század eleje közötti időszakból valók. Csakhogy XIV—XVI. századi telepnyomok sem a templom körül, sem távolabb nincsenek, legalábbis olyan mértékben, hogy abból telepü-

hangsúlyozva koraságát (Pálóczy—Horváth A., A kunok megtelepedése Magyarországon. Arch. Ért. 101. 256—257).

⁹³ Reizner J., i. m. (1892) 235—246.

⁹⁴ I. Nagy Sz., Kiskun—Halas város története I/2. 48.

⁹⁵ Reizner J., i. m. (1887) 18.

⁹⁶ Vö. 2. jegyzet.

⁹⁷ Balla A., Mappa Specialissima. Viennae 1793.

⁹⁸ Vö. 91. jegyzet.

⁹⁹ Hornyik J., i. m. (1860) 215.

lésre lehetne következtetni.¹⁰⁰ Nagyjából ugyanez a helyzet Felső-csengelei templom és temető esetében is, azzal az eltéréssel, hogy az apszis nélküli, délkeleti tengelyű kis templom aligha lehet sokkal korábbi, mint az itt előkerült egyetlen datáló értékű lelet, a XV. századi ezüstgyűrű.

Mint már szó volt róla, a névadás típusa Csengele esetében a helynév meglehetősen korai keletkezését igazolja. Azt az időt rögzíti, amikor már a kunok megjelentek a környéken, állandó szállásaik azonban még kezdeteikben sem alakultak ki. A kunok megtelepedésére, feudalizálódására vonatkozó adataink jól mutatják, hogy az állandó szállások létrejötte elég későn, a XIV. század végére történt meg.¹⁰¹ Természetesen ez a folyamat a Nagyunságon és a Kiskunságon eltérő módon játszódott le, s ezen belül is az állandó, letelepült életmód ott késett legtovább, ahol a gazdaság alapja továbbra is a pásztorkodás, az extenzív állattartás maradt, mely konzerválta a mozgó, gyakori helyváltoztatással járó életformát. A kunok feudalizálódását vizsgáló kutatás nagyrészt egyetért abban, hogy a XIV. század közepén még nem lehetett jellemző a megtelepült életmód.¹⁰² A Csertán nemzetségből az 1340-es években elköltözött 12 kun családnak új szálláshelyén is „nemezházi” voltak (12 Comanos fiteas domus habentes).¹⁰³ Ha nem is általánosan, de jellemzőnek kell tartanunk, hogy a pápa 1399-ben még úgy ír a kunokról, hogy városaik nincsenek, sátraikkal, családjukkal és barmaikkal vándorolnak.¹⁰⁴

A régészeti adatok sem igazolnak korábbi megtelepedést. Az orgondaszentmiklósi és Túrkeve—mórici feltárások alapján — az ásatók véleménye szerint — a téli szállásból kialakult kunsági falvak létrejötte a XIV—XV. század fordulójánál korábban nem történhetett.¹⁰⁵ A történeti forrásokból kirajzolódó kép és a régészet eredményei, így nagyrészt egymásra vallanak.¹⁰⁶

Míg a feudalizálódott, letelepült életmód a magyarországi kunok esetében csaknem szükségszerűen feltételezi a templom körüli temetkezést, a templom köré temetkezés önmagában úgy véljük nem jelent szükségképp minden egyes esetben letelepült életmódot. A templom köré temetkezés formai kritériuma, a megkeresztelkedés nyilván a valóságos kun vallási gyakorlatra tett mélyebb hatás nélkül a legtöbb helyen korán megtörtént: „A kunok a keresztvizet többnyire tiltakozás nélkül fogadták, ennek azonban életmódjukra semmi hatása nem volt.”¹⁰⁷

Ugyanígy a korabeli magyarországi viselet gyors átvételéből is túlzás lenne mesz-

¹⁰⁰ Próbaásatás nélkül — csupán a felszíni leletek gyér jelentkezéséből — természetesen nem lehetne a templom körül kialakult falu hiányáról beszélni. Csakhogy ugyanezen a területen az Árpád-kori felszíni leletek sűrűn jelentkeznek, így stratigráfiai törvényszerűség, hogy a felszínhez közelebbi későbbi korszak leletei — amennyiben ilyenek volnának — legalább olyan mértékben kellenek, hogy előforduljanak, mint az Árpád-kori leletanyag.

¹⁰¹ Pálóczy—Horváth András véleménye szerint a XIV. század folyamán már kialakult a letelepült kun falvak rendszere (Pálóczy—Horváth A., i. m. 1974, 252). Mint azt az alábbiakban látni fogjuk, a régészeti és történeti adataink éppen nem vallanak a kun falvak ilyen korai kialakulása mellett.

¹⁰² *Maksay F.*, A magyar falu középkori településrendje. Bp., 1971, 75.; *Györffy Gy.*, A kunok feudalizálódása (Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a XIV. században) Szerk.: Székely György Bp., 1953. 263.; *Selmecci L.*, Nomád települési struktúra a Nagyunságban (Orgondaszentmiklós 14—16. századi település ásatásának eredményei). Paraszi társadalom és műveltség a 18—20. században I. Faluk (Szerk. Hofer T., Kisbán E., Kaposvári Gy.) Szolnok, 1974. 47—58. 8. és 3. jegyzet; *Mándoki K. I.*, A kun nyelv magyarországi emlékei. Kelet-kutatás, 1975. 143.

¹⁰³ *Maksay F.*, i. m. 57 (Zichy Okl. II. 268—69).

¹⁰⁴ *Gyárfás I.*, i. m. III. 486.

¹⁰⁵ *Selmecci L.*, i. m. (1976) 8. és 4. jegyzet; *Méri J.*, i. m. (1954) 141.

¹⁰⁶ Vö. 101. és 104. jegyzet.

¹⁰⁷ *Györffy Gy.*, i. m. (1953) 263; *Györffy I.*, A kunok megtérése (Magyar nép—magyar föld) 41.

szemenő következtetéseket levonni. A köztudottan elszegényedetten ideérkező kunok tömegei, akik körében 1279 után újabb elszegényedési válság indult meg,¹⁰⁸ minden valószínűség szerint nagyon gyorsan és minden lényeges életmódbeli változás nélkül átvették a magyarság egyes egyszerű, könnyen elérhető ékszer- és viseleti típusait. Meggondolkodtató, hogy nem ez lehet-e az oka a korai kun köznépi temetők „hiányának”, vagyis feltételezzük, hogy a XIII. század végi és a XIV. század első feléből származó temetők melléklet, vagy jellemző kun tárgyak nélküli sírjainak egy része a még nem feudalizálódott, a magyarsághoz a viseletben sem asszimilálódott, de adminisztratív erővel a templom köré, vagy a templom nélküli, de már megkezdett temetőben történő temetkezésre kényszerített kunok köznépeinek sírjait sejtethjük, másrészt a korabeli magyarországi viseletet átvett módosabb kun temetkezéseket — pontosan a leletanyag azonossága miatt — régészetileg nem tudjuk szétválasztani. E temetőkről, melyekben kun temetkezések korai példáit is sejtethjük (Kiskunfélegyháza, Csengele, Öttömös stb.) részletes antropológiai elemzés nem történt. Úgy véljük, a külön tömbben nomád szokások szerint temetett kunok köznépi temetőinek „hiányát” egyedül a kutatottság hiányosságában keresni lehetetlenség. E temetkezéseket már meglevő középkori temetőink részletes antropológiai elemzése és számos mikrovizsgálat mutathatja ki.

A XIV. századi tudósítások a szomszédos szántókat elfoglaló, illetve saját szántóval rendelkező¹⁰⁹ kunokról még nem jelenthetnek általános feudalizálódást. A szabadszállási kunok 11 pusztája közül még 1423-ban is csak egy utal szántóföld hasznosítására (Gengeltelke), a többi az állattartás túlnyomó arányára vet fényt (*haraszt, homok, horkány, kút* összetételű helynevek).¹¹⁰

Csengeléhez visszatérve — mint említettük — a két templom és a körülötte levő temető úgy tűnik, hozzájuk kapcsolódó — a középkori településrend értelmében vett — kialakult falu nélkül állt. A tágabb körzetben észlelhető településnyomok egy elszórt, inkább a későbbi tanyavilág képét idéző szisztémát takarhatnak, melyek számára a térítés alkalmával építhették — talán a sürgető szükség igényei miatt — meglehetősen kis méretű, apszis nélküli templomot Felső-Csengelén,¹¹¹ de az ettől távolabb mozgó családok az akkor még nyilván álló, s talán számukra rendbe hozott templom körül pásztorkodtak és temetkeztek. Művelt területeknek emellett itt is kellett lenni, hisz éppen Csengele környékén (Csólyostól nyugatra), igaz elég későn, a XV. század legvégén földműves kunokat (rurales Cumani) említenek.¹¹² Hasonló helyzetre a Nagykunságból is van adat, ahol a kunok még akkor sem telepedtek meg, mikor már templomokat emeltek számukra: István nádor „Fábián és Sebestyén egyháza körül lakó kunok szállásán” adott ki oklevelet.¹¹³

Az állandó letelepedést a nemzeti szervezetre szervezetté alakulása jelzi a XV. század elején, de a kiskunsági kun települések hálózata még mindig jelentős

¹⁰⁸ Györffy Gy., i. m. (1953) 250—251, 261.

¹⁰⁹ Gyárfás I., i. m. 263, 632.; Maksay F., i. m. 57.

¹¹⁰ Maksay F., i. m.; 57.; Hornyik J., i. m. 201, Oklevéltár 5. sz.

¹¹¹ Reiznerék az ásatás alkalmával apszisnak még nyomait sem találták. Nem feltétlen kell azonban a korabeli ásatási technológia hiányosságában, vagy a Reizner által feltételezett rablógödörök pusztításában látni az ilyen apszis nélküli alaprajz létrejöttét. Sima, vagy támpilléres téglalap alaprajzú templomokat ugyanis nem egy helyről ismerünk: Szeremlei S., Hód-Mező-Vásárhely története. Bp. 1901. II. Rárós (37. ábra), Szöllős (42. ábra, Veres-egyháza (51. ábra); Koppány T., Középkori templomok és egyházak helyek Veszprém megyében. VMMK 6/1967. 129. Dudar (9. ábra). Ha a fenti közlések hitelességében hihetünk, ez a forma — mint legegyszerűbb templomalaprajz — valóban létezett.

¹¹² Gyárfás I., i. m. 333.

¹¹³ Uo. 489; Györffy Gy., i. m. 264

módosulásokon ment keresztül. 1473-ban Mátyás király elrendelte, hogy a járvány és éhínség következtében „lakosaikban megfogyatkozott” Csólyosszállása, Fejértó, Majjosszállása és Kömpöcszállása nevű pusztákat benépesítsék.¹¹⁴ A gyakori járványok¹¹⁵ a pusztásodás folyamata, a mezővárosok szívó hatása még a XV. században is fékezte a kiskunsági állandó szállások megszilárdulását, fejlődését. Csengele közelében Szer mezővárosgyakorolhatott a környező települések lakosságára jelentős szívó hatást. Az itt folyt feltárások tanúsága szerint úgy véljük, hogy e mezőváros népességének számottevő részét képezhették a környékről beköltözött feudalizálódott kunok a XV. században és a XVI. század elején.¹¹⁶

A magunk részéről úgy gondoljuk, a Kiskunságban — nagyobb falufeltárások nélkül — korai lenne nagy számban feltételezni olyan kun településeket, melyek méreteikben és szerkezetükben a korabeli alföldi falvakkal közel egyezők voltak. Ennek ellentmondanak az ide vonatkozó demográfiai adatok,¹¹⁷ s a kun puszták rétjei, kaszálói, vízei stb. feltehető kihatásatlansága is.¹¹⁸

DIE MITTELALTERLICHE KIRCHE IN CSENGELE

von

Ferenc Horváth

Der Verfasser der Abhandlung hat am Anfang 1975 Grundmauern einer mittelalterlichen Kirche und 37 Gräbern des darum liegenden Friedhofes freigelegt. Die Kirche ist gut identifizierbar mit der auf Karten und im Quellen aus dem 17—19. Jahrhundert erwähnten Kirche aus Alsó-Csengele, die allem Vermuten nach während der Türkenherrschaft zerstört wurde.

Die Grundmauern der Kirche wurden aus schichtenweisen Piseemauern gebaut, die Apsis hat die Form eines Hufeisens, das Schiff ist beinahe Quadratförmig (9,7x6,8 m.) Das Gebäude wurde aus Ziegeln und Steinen gemacht. Den Beobachtungen nach gab es zwei Bauetappen. Das Kircheninnere wurde von Säulen zergliedert, die aus Profiliziegeln verfertigt wurden.

In vier Fällen der freigelegten Bestattungen konnte man Sargüberreste beobachten, zwei davon haben charakteristische, aus Holzrindenplatten hergestellten Särge enthalten. In 9 Fällen haben wir am Unterteil des Grabes Holzkohlenbrocken bemerkt. In einem Grab haben wir Schweineknochen gefunden, die auf Weiterleben heidnischen Bestattungsbrauches verweisen.

Auf das 14. Jahrhundert datierbare Jungfernkranzüberreste haben wir in drei Gräbern gefunden. Im 11. Grab gab es einen mit knöchigen Gürtelschmücken verzierten Jungferngürtel, dessen Schnalle und Riemenende mit farbiger Inkrustation ausgefüllt wurden, all dies kann auf das 14. Jahrhundert datiert werden. Jungferngürtel mit gotischer Zierde (versilberte Bronzeprägung) sind in zwei Gräbern vorgekommen, im 31. Grab haben wir mit Hilfe der Münze I. Matthias (CNH. II. 243. h—I.), im 33. Grab mit Hilfe eines Riemenendes, das eine pedestrische St. Georg-Figur darstellt, die für das Ende des 15. und den Anfang des 16. Jahrhunderts charakteristisch ist, die Zeit bestimmt. Nennenswert ist noch das aus dem 17. Grab hervorgekommene Haarringenpaar vom Ende des 13. Jahrhunderts. Eventuell ist es ein Streufund, doch muß wegen seiner Bedeutung ein zwölfstachelsternförmiger Streitkolben erwähnt werden; die Herausbildung dieses Typs muß in Süd-Rußland gesucht werden, das ungarländische Erscheinen steht mit den Kumanen in Zusammenhang.

¹¹⁴ *Hornyik J.*, i. m. (1860) 215. oklevéltár 5. sz.

¹¹⁵ *Linzbauer F.*, Codex Sanitario — Medicinalis Hungariae, Budae, 1852. I. 889—891.

¹¹⁶ *Horváth F.*, i. m. 356. Ugyenerre utalnak a szeri monostor körül feltárt sírok leletei is (közöletlen, Szeged, MFM).

¹¹⁷ *Györffy Gy.*, Magyarország népessége a honfoglalástól a XIV. század közepéig. (Magyarország történeti demográfiája. Magyarország népessége a honfoglalástól 1949-ig. Szerk. Kovacsics J., Bp. 1963). 56.

¹¹⁸ *Varga F.*, Szeged város története I. Szeged, 1887. 132.: A szegedi polgárok legeltetési s haszonélvezeti jogát az egész Duna—Tisza közli mind homokos, mind fekete talajú kunpuszták összes rétjeire, kaszálóira vizeire s erdőire kiterjesztik. — 1462 (43. okl.) 1465 (48. sz. okl.), 1469 (50. és 76. sz. okl.), 1473 (53. sz. okl.).

Besondere Bedeutung hat im Falle der Gewebeüberreste der Grabfunden zu Csengele diejenige Webweise, die in Ungarn das zweite Mal hier konnte bewiesen werden, d. h. Textilfragmente mit Brettchenweberei. Es gelang zuerst beim Freilegen der Pfarrkirche zu Opusztaszer zu beobachten. Es ist anzunehmen, daß diese vom Osten hergebrachte Technik mit dem ungarländischen Erscheinen der Kumanen in Ungarn des 13—14. Jahrhunderts in Zusammenhang steht. Zusammenfassend kann festgestellt werden, daß die Funden aus Csengele aus der Zeitspanne zwischen Ende des 13. und Anfang des 14. Jahrhunderts stammen, und sie annäherlich zu den Denkmaterialien der ungarländischen Kumanen gehören.

Der Verfasser beschäftigt sich gründlich mit den bauhistorischen Fragen der Kirche, und aus diesem Anlaß trägt er zur Chronologie der Kirchen mit hufeisenförmigen Apsis bei. Er beweist, daß gegenüber den früheren Meinungen dieser Typ schon im 11. Jahrhundert in Ungarn vorhanden war und diese Feststellung unterstützt er mit Ergebnissen neuer, bisher noch nicht publizierter Ausgrabungen. Er läßt aber die Frage der Bauzeit der Kirche zu Csengele offen mit der Bemerkung, daß der Bau noch vor 1241 stattgefunden hätte, zur noch näheren Bestimmung haben wir aber in Besitz der zur Verfügung stehenden Daten keinen Grund.

Im abschließenden historischen Kapitel kommt der Verfasser mit der Anführung der historischen Angaben die Umgebung betreffend auf den Standpunkt, daß — vor allem auf Grund der charakteristischen frühen kumanischen Ortsnamengebung — die Kumanen am Ende des 13. Jahrhunderts um Csengele erschienen sind, ihre feudalisierung während des 14. Jahrhunderts allmählig fortgeschritten ist, und die Festigung ihrer Dörfer von der Umbildung der Stammverwandtschaft zur Gerichtsorganisation am Anfang des 15. Jahrhunderts bezeichnet wird.